

JELENTÉS

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA SZÁMÁRA

KELETROL HOZOTT KÖNYVEKRŐL

TEKINTETTEL

A NYOMDAVISZONYOKRA KELETEN.

Dr. GOLDZIHHER IGNÁCZTÓL.

BUDAPEST,

EGGENBERGER-FÉLE AKAD. KÖNYVKERESKEDEÉS,

(Hoffmann és Molnár.)

1874.

JELENTÉS

A M. T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA SZÁMÁRA

keletről hozott könyvekről tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten.

(Felolvastatott a M. T. Akadémia 1874. ápril 20. tartott ülésében.)

Midőn a Tek. akadémiai osztálynak köszönettel jelentem be azon arab irodalmi munkákat, melyeket a könyvtári igazgatóság által ezen czélra rendelkezésemre bocsátott összegért szereztem meg a kairói könyvpiaczon az akad. könyvtár számára: mindenek előtt egy megjegyzést kell előrebecsátanom azon szempontokra nézve, melyek — midőn ezen könyvek választása reám bízott, — a kis gyűjtemény összeállítása alkalmával vezéreltek. Nem arról volt először is szó, hogy egy már felszerelt és minden szükségest felmutatható gyűjtemény úgynevezett »*könyvtári darabok*«-kal, azaz könyvészeti ritkaságokkal, unicumokkal egészítettessék ki, hanem arról, hogy egy keletkező félben levő szakgyűjteményben — és ilyen a könyvtár orientalicus része — helyet foglaljanak legnevezetesebbjei azon segédeszközöknek és kútfőknek, melyek okvetlenül szükségesek arra, hogy egy Budapesten dolgozó orientalista minduntalan fel ne akadjon a könyvtári »mindennapi kenyér« hiányában. A kis gyűjtemény egybeállítása alkalmával tehát az ak. könyvtárnak e részben való jelen állásán kívül még tekintettel voltam arra, hogy mi találtatik az e szakmába vágó alapmunkákból a főváros egy másik könyvgyűjteményében és egyes szaktársaknak könyvtáraiban, a mennyire ezeket ismerni alkalmam volt, úgy hogy ezen magán és nyilvános gyűjtemények együttléve felmutathassák a legnélkülözhetlenebb szükségletet, melynek kielégítése foroghatott csak egyelőre szóban.

Igen könnyen érthető, és részben az imént előrebecsátottakkal némileg összefüggő okokból, mellőznöm kellett a-

kéziratokat is. Nem is említve azt, hogy a valóban belbecscsel bíró és hasznavehető kéziratok, minthogy azokat régi idő óta európai bibliophilok lassankint átvándoroltatták Európa nagy gyűjteményeibe, mindinkább ritkábbakká válnak az arab könyvpiaczokon, úgy hogy tudományos fontosságú kézírati munkákat — legalább arab téren — most inkább keresünk a *British museumban* Londonban, az *Indian Houseban* ugyanott, a *Bodlejánában* Oxfordban, *Refa'ijjában* Lipcsében, a *Legatum Warnerianumban* Leydenben, a *Sprenger Wetzstein és Petermann-féle* gyűjteményekben Berlinben, mint ott, honét ezen könyvtárakba kerültek; mondom, nem tekintve azon körülményt, hogy az arab philologia és a mohammedán vallástudomány legfőbb és legrégebb kutfőit az európai tudomány-szomjnak anyagi áldozatkészséggel párosult energiája elsöpörte azok sajátlagos hazájából oda, hol e tanulmányok az utóbbi évtizedekben új hazára találtak: — még egy körülmény állott be, mely a kéziratok gyűjtését ez idő szerint eltávolította a napirendről.

A mohammedán embereknek minden Európa útján megismert találmány felhasználása ellen, mely náluk meghonosodni kezdődött — nem zárva ki a gözmozdonyt és a távirdát sem — eleinte rémitő ellenszenve mutatkozott. Midőn Damaszkusban legelőször lépett fel a telegraph, mint hallottam, a vallástudósok között nagy vita támadt a fölött, vajon igazhitű muszlimnak megvan-e engedve, hogy éljen ezen újítással vagy sem; míg végre a tudósok feltaláltak valami traditiót, a melybe belekapaszkodhattak e »*bid'á*« felhasználásának megengedésére nézve. »*Bid'á*«-nak neveznek tudniillik minden újítást, melyről feltehető, hogy a próphéta nem ismerte, nem is használta. Némelyek, mint a wahabi'k és némely, különösen észak-afrikai orthodox körök, egészen a dohányzásig terjesztik a *bid'á* fogalmát; a syriai ember pedig, ha nem is azért, hogy a fogalom vallási consequentiájának alá vesse magát, de mégis elég jellemzően, az egy tized óta lábra kapott papírszivarkákat szokta *bid'ának* nevezni a csibuk és arghile ellenében. Midőn tehát legelőször volt szó a könyvnyomdászat meghonosításáról, természetesen a »pharisaeusok és írástudók« rögtön előállottak azon ellenvetéssel, hogy az ilyen frengi találmány be-

hozatala a legvastagabb bid'a volna és hatalmas »quod non«-nal akarták meggátolni a typographia átültetését országaikba. Ehhez járult még egy körülmény. Nincs az a mohammedán könyv, a melyben ki lehetne kerülni az »Alláh« szót. Tudjuk, hogy minden mohammedán által írott munka vagy okirat e mondattal köteles kezdődni: »*Alláh nevében az irgalmasnak és könyörületesnek,*« mert a traditio azt mondja, hogy: »*minden fontos dolog, mely az alláh megemlékezésével nem kezdődik, az feloszlásnak megy eléje*« (»*Kullu amrin dî bâlin la jubtadâu bi-dikri'llâhi fahua kâtî'un*«) Azonkívül alig kerülhető ki mohammedán ember által írott könyvben a koránból vett idézeteknek, vagy ha nem is direct idézetek, de legalább is a szent könyv phrázisainak alkalmazása. Ez utóbbi a mohammedán stylus egyik jellemző vonása, épen úgy mint a későbbi héber ugynevezett »*musziv irály*« ugyanazt teszi az Ó. T. phrázisokkal. Már most a jámbor mohammedán lelkiismeretét az bántotta: hátha a nyomtatás alkalmával felhasznált segédeszközök, vagy maga a papír, nem őriztetnének meg készítésük és kezelésük ideje alatt oly dolgoktól, melyek nem férnek össze oly könyvek méltóságával, melyekben az isten neve és szava fordul meg minduntalan. Különösen még az is ijesztette el őket a nyomdának tárt karokkal való elfogadásától, hogy alláh nevét és szavát a papírra sertéből készült kefével verik — mert eleinte természetesen csak így kezdték. ¹⁾ Las-sanként azonban, mint sok más előítélet, úgy ez is legyőzetett és többek között előállott a nevezetes államnyomda Kairó azon részében, mely Bülák név alatt ismeretes. A nyomtatás azontúl csak a koránra nézve tiltatott el és ezen tilalom Egyiptomban mind máig érvényben van. A bülâki nyomdát Muhammed Ali basa — helytartó alapította, különösen azon czélból, hogy ott hadászati és egyéb a katonai ismeretek körébe vágó munkák és egynehány Egyiptomban minden esetre fölösleges francia munka elég izléstelen arab fordításai nyomassanak. A mi meg is történt; de a nélkül hogy valami óriási módon megízlelte volna az olvasó közönség az államnyomda

---

1) Edward Lane: *An account of the manners and customs of the modern Egyptians* 5. kiadás (London 1871) I. kötet 355. lap.

ezen nagy költségekkel előállított typographiai termékeit. Hadászati olvasmány természetesen nem mindenkire nézve vonzó és mulattató, és a francia irodalom oly homlokegyenes ellentéte annak, a mit az arab olvasó megkíván és hasznos érdekeltséggel elolvasna, hogy tökéletes félreismerése a nép szellemének kellett ahhoz, hogy oly nép elé, mely maga egy gyönyörűnél gyönyörűbb szépirodalmat nevez magáénak, ilyen exoticák tálatassanak. A ki meg akarja tudni, hogy mily kapcsolások voltak a bülaki nyomda legelső termékei, az megláthatja Kairóban a Darb al-gamâmiz nevű utcza egyik nagy állami épületében elhelyezett könyvtárban. Azon szobának, melyet a könyvtár tisztjei foglalnak el. két falát tetőtől talpig nagy szekrények fődik el, melyek tömve vannak ezen irodalmi productumokkal és husz év óta ásitozva lesik a vevőket. Oly kevés izlése és fogékonysága volt Muhammed Alinak, ezen valóságos »general bum-bum«-nak saját népének eredeti irodalma irányában, hogy nem is jutott eszébe, miszerint jobb volna ezeket terjeszteni ama sertésszörű kefék által, mint rossz fordításait a francia irodalom nem éppen legkitűnőbb gyöngyeinek. Mert éppen a fordítandó anyagra nézve is elég hóborotot tanusítottak. Nem hiszem, hogy éppen a rettegett sertésszörű kefék riasztották volna vissza az igen nagy előszeretettel szabadelvűnek mutatkozni akaró basát, midőn az igazhitűek munkáit kéziratban hagyta meg akkor, mikor azok terjesztésére oly kiváló alkalom kínálkozott. Csak fölötte kevés volt az, mi ezekből a nyomda első korszakában Bülakból kikerült. Muhammed Ali utódait nem igen bátorította fel a nyomda iránt mutatkozó részvét. Valamint a rohammal kezdeményező első egyiptomi alkirály tanügyi intézményeinek nagy részét úgy a nyomdát is le szerette volna rázni Abbász basa egyéb gonddal terhelt válláról; és így ezen feladatának helyesebb felfogása által a tudományok és az irodalom — már t. i. a nemzeti irodalom — iránti közérdekeltség felébresztésére hivatott intézmény Rusdi bégnek adatott által — mint hallottam félig ingyen. A nyomda ezen második korszaka alatt inkább nyereszkeskedő speculáció volt a mérvadó eszme mint azon közhasznu törekvés, melyet ily intézménnyel kell valamelyek bekötni. De elég a hozzá, hogy ezen nyereszkeskedési inger

inkább kényszerült alkalmazkodni a tudós és laicus közönség ízléséhez, és innen van, hogy most már a belföldi irodalomra kezdtek súlyt fektetni. Iszma'il basa, a jelenleg uralkodó alkirály-helytartó lemosta részben dynastiájáról azt a foltot, melyet elődje a nyomda egyszerű elajándékozása által ejtett rajta és Rusditől visszavásárolta jó pénzért a birtokában levő nyomdát. Ott, hol ezelőtt e szavak voltak olvashatók: »Nyomatott Ru'sdi bég nyomdájában«, most e szavakat láthatjuk »Nyomatott a Khidiv büláki nyomdájában.« De érdekes az, hogy a büláki intézet még most sem nevezheti magát »állami«-nak. Tudni kell, hogy az egyes állami intézetek Egyiptomban nagy részben egyik vagy másik alkirályi herczeg *dáiré*-jét teszik ki, a mi annyit jelent, hogy az illető intézet jövedelme X vagy Y basa apanage-ja. Így a büláki nyomda egy kiskorú basának adatott daire-ül és tisztartói kezelik jövedelmét a basa javára. Innét az jön, hogy hiába keressük a nyomda összes termékeit azon gyönyörű nyilvános arab könyvtárban (szintén állami intézet), melyet a volt lelkes oktatásügyér '*Alí basa Mubárek* oly nagy ügyességgel s egyszerűséggel, a buzgó *Szejjid Bég Sálih al-Magdî*-val szövetkezve be, rendezett a nemzeti irodalomban fürkészni akaró tudós közönség számára. Mert a fent említett oknál fogva nincs meg az a szerves összefüggés egy állami nyomda és állami könyvtár között, mely Európában a *köteles* példányokat szokta eredményezni. Más részről számunkra alig felfogható azon nehézség, melylyel akár a legavatottabb emberre nézve jár azon törekvés, hogy a nyomda működését és eredményeit szemmel tartsa. Az erre vonatkozó hirdetések és jegyzékek oly hiányosak, rendszertelenek és hanyagul egybeállítottak, hogy az embert inkább zavarják a helyett, hogy felvilágosítanak.

Elég a hozzá, hogy a nyomda jelenleg igen derekasan és szorgalmasan működik kiterjeszkedvén az arab literatura valamennyi ágaira, és minden tekintetben oly jó ízlést és válogatást tanusít, hogy elmondhatjuk róla, miszerint az orientális irodalomtudománynak igen tetemes szolgálatokat tett már eddig is. Mert nemcsak a mohammedán vallástudomány legfontosabb műveit bírjuk általa igen szép kiadásokban, hanem a szorosabban vett arab philologia és történetnek ritkábbá vált

alapl munkái és kutforrásai is hozzáférhetőkké lettek a nyomda által. A nyomtatványok correctségéről pedig, a minek elérése orientális könyveknél mindig némi nehézséggel jár, az által gondoskodtak, hogy mindig az arab philologia egy pár capacitásai működnek mint correctorok. Csak két nevet akarok felemlíteni a Bülákban működött correctorok közül: *Ahmed Fárisz-t és Nasr al-Hürûi-t*; az elsőt, ki jelenleg Konstantinápolyban a »Gawâib« című jeles arab hetilap tudós szerkesztője — valamennyi arab ember mint a nemzeti philologia legelső mesterét becsüli; a második kevésbbé ünnepeelt, de nagyérdemű ember. és alig ha található nálánál lelkiismeretesebb és szakértőbb kezelője az arab szövegeknek. Egyik igen jeles dolgozata szoros összefüggésben van a bülaki nyomdával. Miután tudniillik az arab orthographiának van még sok olyan pontja, melyre nézve a nyelvészek nem állapodtak meg bizonyos meghatározott szabályban és mivel másrésről sok helyesírási szabály ellen még a legjáratosabb grammaticusok is szoktak véteni: a bülaki nyomda nevezett correctora első tekintettel magára a nyomdára, egy igen csinos munkát írt az arab írásról és az orthographia törvényeiről; ¹⁾ jobban és hi-telesebben azok sehol sincsenek összeállítva és előadva. Bátoran mondhatjuk mindezeknél fogva, hogy mind a termelés mennyiségére, mind a választott munkák belbecsére és a kiállítás s correctség tekintetében való minőségre nézve, legelső helyen áll azon nyomdák között, hol arab irodalom képezi a működés központját. Mert megjegyzendő, hogy részint a bülaki intézménytől egészen függetlenül, mint Indiában mindenfelé, részint pedig példája által buzdítva, igen nevezetes typographiai működés lépett elő arab téren. Nem említve az e sorba nem is számítható zárdai nyomdákat, és a lithographiát, mely mindenfelé a keleten nagyban dívik, csak a *Beirûthban*, Syriában, keletkezett jeles typographicus intézeteket, a *tûniszit*, és a Kairóban található *magánsajtókat*²⁾ akarom fel-

1) Czime: *al-matâli' al-nasriyya li-l-matâbi' al-nasriyya fi-l-usûl al-chattâyya*. 8. Kairó 1872.

2) Az állami nyomdán kívül még fel kell említenem az ugynevezett *iskolai sajtót* (matba'at al-madârisz) mely az iskolákat látja el a

hozni, mely utóbbiak hasonlóan szorgalmas működést fejtenek ki. Mindezen nyomdák együttvéve, de különösen a *búláki* igen sok érdemeket szereztek a körül, hogy mindenfelé felkutatható gyakoribb és ritkább kéziratokat sajtó útján tesznek hozzáférhetőkké, úgy hogy — legalább a mi a munkák *tárgyát* illeti, — azok a kéziratokat mindinkább elkerülhetőkké teszik, és hogy az utóbbiak nagyrészt már csak *szövegkritikai* tekintetben fontosak. Ezen hasznos működését a kairói sajtónak az *európai orientalis tudomány* is évről évre mindinkább megérezné, ha csak valamire való összeköttetés léteznék ezen sajtó és a mi szakközönségünk között. De Egyiptomban oly keveset gondoskodnak erről, miszerint az ottan a sajtó alól kikerült termékek egy jó részéről még tudomásunk sem lehet, ámbár nagy hasznát vehetné mindenki, ki itten ily dolgokkal foglalkozik. Másrésztől elismeréssel kell constataálnunk, hogy mily előzékeny készséggel respectálják Kairóban európai tudósoknak a sajtó napirendére tüzendő anyagra nézve nyilvánított kívánságait és tanácsait. Alig jutott az alkirály füléhez a jelen orientalisták szeretetreméltó nesztorának, Fleischer tanárnak, abbéli nyilatkozata, hogy a búláki intézetnek dícsőségére és az arabizáló tudósok hasznára válnék, ha Szibaweihi nagy grammatikai alapmunkája, melyből a nyilvános könyvtárnak gyönyörű kéziratai vannak, kerülne ki abból: már is kiadatott a paraucs, hogy minél előbb fogjanak bele a könyvtári alap költségén. Ezen módon a búláki nyomda kétfelé működik hézagot töltőleg. Először is kielégíti magát a szorosabb értelemben vett mohammedán vallástudománnyal foglalkozó közönséget, a midőn az exegézis, traditio és

---

szükségelt tankönyvekkel és egy *tanügyi szemlélet* ezen czím alatt: »*Rau-dat al-madâriz*« (az iskolák kertje) producál. — A magánnyomdák jelenleg Kairóban a következők: a) a *Castelli-fé* e nyomda, b) a *Wâdi al-Nil* nyomdája, melynek tulajdonosa *Abû Szu'âd* Efendi. c) *Mustapha Wahbi Efendi* nyomdája, mely azonban most 'Arifi basa száműzetése óta, később említendő okoknál fogva csak tengődik. Létezett ezelőtt még a *Sâhîn-fé*le sajtóintézet, melyből a szintén az akad. könyvtárába kebeleztet *'Antar* teljes kiadása került ki. Ezen intézet is megszűnt élni. A beirúti és tuniszi nyomdák nem annyira a régi irodalom terjesztésével mint az élő arab írók munkáinak sokszorosításával foglalkoznak.

egyéb theologicus szakmák alapkönyveiből teremtem elő példányokat ezer számra, a mely tekintetben persze mindjárt azon megjegyzést kell hozzá függesztenem, hogy a régi időből való Seichék még a mai könyvnyomdás időben is még mindig előnyt adnak a kéziratoknak. Az Azhar mecset seichjei kezében előadás közben soha sem láttam mást mint kéziratban levő szöveget és commentárt, míg mi hallgatók az illető munka nyomtatott ival követtük az öreg tudósok bölcse értelmeseit. Másodszor pedig valamint a vallási szakmákon túl történelmi és irodalmi tanulmányokkal foglalkozó keleti tudósoknak, úgy az európai szaktársaknak is hozzáférhetőkké teszi még legritkább gyöngyeit is a régi arab irodalomnak, a mi által a legbecsesebb kutfőkben gazdagodtunk meg.

Épen midőn e sorokat írom, veszem a búlaki államnyomda legújabb bulletinjét¹⁾, melyben az hirdettetik, hogy a legközelebbi hetekben az ép oly híres mint terjedelmes s ép oly ritka mint megbecsülhetlen *Al-'Ikā al farīd* című munkát fogják kinyomtatni. Ugyanazon munka ez, melynek egyik Bécsben található kéziratából merítettem nagy részét azon anyagnak, mely egy másfél év előtt e helyen felolvasott dolgozatomban²⁾ mint elsőrendű kutfő szolgált. E bő tárház kiadása által oly szolgálatot tesznek Egyiptomban az orientalis irodalom — és történettudománynak, mely nem legutolsó helyen fog megemlítettetni azok által, kik e fontos munka ritkaságát és ennél fogva hozzáférhetlenségét fájlalták.

Mohammedán szokás szerint, és ezen szokás törvényé vált, a könyveket csak úgy szabad egymás fölé rakni, hogy legfölül legyen mindig a korán, mint az egész rakás betetőzője; a szent könyv alatt pedig az exegeticus könyvek után szigorúan meghatározott rangfokozat szerint először a traditionális, aztán a törvénytudományi — már t. i. mint kánoni törvénytudomány — utánuk a lexicális, ezek után a nyelvtani, költészeti és egyéb úgynevezett műveltségi munkák, azután a történelmiek, melyek szintén az adab (műveltségi ismeretek) sorába tartoznak, következzenek. Valahányszor muszlimtól vallásának tudományába vágó munkát vettem, (nem mind-

1. *Al-Wakā'i al-masrūjja* 549. szám (28. Muharram, márczius 17.)

2) *A nemzetiségi kérdés az araboknál.* Budapestén. 1873. p. 49—62.

egyikük hajlandó ily könyveket káfiának átadni), mindig kötelességemmé tette, hogy a szent könyveket azon illemmel kezeljem és tárgyaljam, mely azokat megilleti, és tudom, hogy távoli barátaim meg volnának velem elégedve, ha megtudnák, hogy ez alkalommal is azon sorrend szerint mutatom be tudósaik szellemi munkálatait, a mely sorban ők magok is elhelyeznék azokat, az egyiket a másik fölé rakva. A mohammedán könyvtár t. i. nem egymás mellé állított, hanem egymás fölé rakott könyvekből áll; a könyvek ott nincsenek *felállítva* hanem inkább *lefektetve*. Hadd emeljem ki ezek után legkiválóbb tagjait azon kerek számmal 100 kötetből álló kis gyűjteménynek, melyet egybeállítottam.

Tudva van, hogy az összes muhammedán vallástudomány sarkpontja a Korán magyarázata (*al-tafsír*). Ezen korán magyarázatok részint nyelvészeti, részint dogmatikai, részint a theosophia, részint a traditio szempontjából tárgyalják az iszlám alapkönyvét. ¹⁾ Al-Bagawî, al-Zamachsarî, al-Bejdâvî Muhjî al-Dîn ibn 'Arabî, kiki saját szempontjának előtérbe helyezésével szólottak a szent könyv szövegéhez. A legtöbb oldalról világította meg a Korán szövegét, és tette magyarázatát és fejtegetéseit a mohammedán vallástudomány encyklopaediájává: *Fachr al Dîn al Râzî* (megh. 606. h.) nagy exegetikai munkájában, melynek címe »*A titok kulcsai*» (*Mafâtih al-gejb*) és melyet *a nagy commentárnak* szoktak elnevezni (*al-tafsír al-kabîr*²⁾). Hogy mily széles alapúnak s körűnek fogta fel al-Râzî az exegeta feladatát, az kitetszik azon nyilatkozatából, miszerint azon pár szóból, mely a korán első fejezetét képezi (*al-fâtihâ* 16,000 kérdést volna képes kifejteni. ³⁾ E *tíz-ezer* kérdést ugyan sem a nagy munkában, sem egy másik *két* kötetű commentárban, melyet a bibliographok szerint külön szen-

1) A koránmagyarázók és magyarázatok izlésteljes átnézetét bírjuk *al-Szujtî* egy munkájában: *Tabakât al-mufassszirîn*, melyet egy hollandi tudós *Meursinge* adott ki (Sojutii liber de interpretibus Korâni. Lugd. Batav. 1839.)

2) *Ibn Challikân* Vitae illustrium virorum ed. Wüstenfeld nr. 611. (VI. p. 133.)

3) *Hâgî Chalfâ*. Lexicon bibliographicum ed. Flügel. s. v. *Meursinge* p. 14

telt a Korán hét első mondatának ¹⁾), nem fejt ki. De ha megnézzük azt a nyolcz vastag folianst, mely al-Râzî exegeticus munkáját képezi és lapozunk azokban, azonnal szemünkbe tűnik azon hámulatos sokoldalúság, mondhatnám mindenoldalúság, és azon szellemteljes izlés, melylyel ezen nagy munka híres szerzője egy magában véve oly egyszerű könyvet tárgyal, minő a Korán. És ha tekintetbe vesszük, hogy al-Râzî egyik oszlopa a mohammedán vallástudomány azon irányának, melyet *Kelâm*-nak szoktak elnevezni és mely egybeesik körülbelül azzal, a mit mi vallásbölcseletnek nevezünk; továbbá azt, hogy a szerző ezen ismeretágon belül a saját irányával ellentmondó nézeteket, mint a mu'tazilitákét, a s'iitákét sat. sorra megrostálja minden kifejtett kérdés alkalmával: könnyen beláthatjuk, hogy ezen munka egyik fő kutforrás az *ás'arita* dogmatika és bölcselet megismerésére nézve.

A keleti nyomdáknak az a különszerű sajátságuk van, és a keleti typographia termékei ezen tekintetben összehasonlíthatók a középkori copisták munkáival Európában, hogy a könyv margóját (*al-hâmis*) nem engedik kárba veszni. Ritkán akad egy valamiképen tekintetbe vehető szélességű margóval bíró keleti nyomtatvány, melynek széle felhasználatlan maradna. Vagy a szövegre vonatkozó megjegyzések, akár kritikai természetűek, akár magyarázók, foglalnak ott helyet, vagy ha a munka maga commentár (*sarh.* v. *hâšija*), a magyarázott szöveget (*metn*) nyomtatják a margóra, vagy ha minderre alkalom nem nyílik, egy a tulajdonképeni munkával semmi vagy éppen csak laza összefüggésben álló könyvet tesznek oda. A Sza'di *Gulisztân*-jának Perzsiában készült kiadásai reudesen a margói rézsutos sorokban mutatják fel ugyanazon szerző másik munkáját a *Bôsztân*-t és még e jelentés folyamában lesz alkalmunk megismerkedni egy történelmi munkával, melynek margóján három egyéb könyv foglal helyet. Épen midőn Kairót elhagytam, fogtak a bulaki nyomdában egy tiz kötetre szánt nagy könyv kiadásához, mely az említett typographiai szokás határtalan voltát képes illusztrálni. *AlKasztâlânî* commentárját

---

1) *H.*, *Ch.* II. p. 574. nr. 3356.

al Buchârî traditiógyűjteményéhez akarják újra kiadni nagy folióban. E kiadást úgy tervezik, hogy a margón *Muszlim* rokontartalma könyve egy terjedelmes commentárral együtt (*al-Navavî*) foglaltassék; megjegyzendő, hogy az utóbbi maga öt nagy foliókötetet tesz ki ezen akadémiai könyvtár gyűjteményében.

Igy történt, hogy al-Râzî »titkok kulcsai« mellett még egy másik marginalis koránmagyarázat van előttünk, melynek szerzője *Abû Szû'ûd*, de a ki távolról sem oly bőbeszédű mint azon hirneves szerző, kinek margójára került.

Ha al-Râzî nagy munkája a Korán belső magyarázatára nézve elsőrendű kutfő, úgy azon csak egy kötetből álló könyv, melyet második helyen akarok megemlíteni az *általános* exegezis vagy mint inkább szeretik mondani: az exegetikai bevezetés legelőkelőbb terméke. *Ġelâl al-Dîn al-Szujûtî*-nak *al-Itkân fi'ulûm al-Kurân* nevű könyve. Még csak egy dolgozatot ismerek hozzáfoghatót az arab irodalomban, és ennek szerzője valami *Ibn 'Adil*; de munkája nem örvendett elterjedésnek; én csak egy kéziratot ismerek belőle, melylyel a Kairóban nevezetes 'Abd-al-'Châlik Seich al-Szâdât nagy könyvtárában ismerkedtem meg. Annak a ki ismeri »A Korán történetét« Nöldeckétől ¹⁾ csak azt kell mondanom Szujûtî könyvének jellemzésére, hogy ugyanazon kategóriába tartozik mint a német tudós jeles könyve, csak hogy mohamedán ember írta és — nem pályamunka.

Al-Szujûtî irodalmi iránya azon törekvésben központosul, hogy az iszlám egyes tudományainak tárgyalásába rendszert, és némi tekintetben bizonyos fokig kritikát vezessen be. A tudománykezelés ezen iránya addig csakis a *Traditió* tárgyalásában volt meg, mely tudományágban a tudósok az anyag fölé emelkedtek, megbeszélvén mindazon előzetes kérdéseket, melyek a traditió okszerű kezelésére nézve fontosak. Már a 261-ben megh. *Muszlim* traditió gyűjteményes munkája elé egy módszertani bevezetést bocsát. Al-Szujûtînak az volt irodalmi programja, hogy a lexicographiát és exegezist ha-

1) *Geschichte des Qurâns* von Theodor Nöldeke. Eine von der Pairscher Acad. d. Inschr. gekrönte Preisschrift. Göttingen 1860.

sonlóképen ily izagógia által emelje az előtte lebegő tudományosság ideáljának magaslatára. ¹⁾ A lexicographiára nézve egy korszakot alkotó könyvben felelt meg e törekvésének: a Kitáb al-Muzhir valóban mindent magában foglal és minden kérdéstről szól, mi egy nyelvtudományi bevezetésbe tartozik, természetesen a tudomány akkori állásához mérten. ²⁾ A koránmagyarázati bevezetés azon könyvben fekszik előttünk, mely ezen rövid fejtegetésre okot szolgáltatott: az *Itkânban*. Al-Szujûtî óriási tudománya és bámulatos kiterjedésű olvasottsága különösen képesítette egy ily exegeticus encyklopaedia kidolgozására. Hozzájárul még példás igazságszeretete, mely sok esetben elvonja őt azon nevetséges mese beszédektől, melyektől még oly igazhitű muszlim is mint szerzőnk, elfordulni kényszerült, ámbár az ő idejében e dolgok már kanonikus méltóságra vergődtek volt. ³⁾ Természetes, hogy maga a szerző is e munkában azon dogmákból indul ki, melyek a Koránra nézve az igazhitű iszlám alapját képezik; de nem tagadható, hogy e tanok bilincsei között ítélete mindamellett józanabb és a tradíció tekintetében egészségesebb bírálattal járó mint egyéb mohammedán íróé. Kiadásunk a kairói foliónyomtatvány (1279), melyet sokkal jobbnak tartok az 1849-ben megkezdett *calcuttai* és a *Bibliotheca indicában* megjelent nyomtatványnál. ⁴⁾

Következnek arab barátaink izlése szerint a tradíció, tudniillik gyűjteményes összedolgozása azon mondásoknak, melyeket a mohammedánok magára a vallás alapítójára, a próphétára vezetnek vissza. Hogy ily gyűjtemények mai nap nyomtatva fekszenek előttünk, abban is egyik jelét láthatjuk annak, hogy mily lehetetlen az ugynevezett conservatív szellem az értelmi és anyagi világ valamennyi körét életelvként

1) Bővebben szólottam al-Szujûtî irodalmi jelentőségéről és érdemeiről egy ily czimű dolgozatban: *Zur Charakteristik al-Sujûti's und seiner literarischen Thätigkeit*. Bécs 1871. Sitzungsber. d. Kais. Ak. d. W. 1871. LXIX. köt.)

2) *Al Muzhir fu'lâm al-lugâ* 2. köt. (Kairó 1282.)

3) *L. Nöldeke* e. h. p. XXXI.

4) *Soyûti's Itgân orthe exegetic sciences of the Qorân . . . with an analysis by Dr. A. Sprenger.*

átható haladás ellenében. E világon nincs jelenség, melylyel e conservativismus, a legridegebb és legmakacsabb conservativismus, hívebb frigyét kötött volna, mint az iszlámmal; és ezen conservativismus nemcsak a theologiai elméletben uralkodik náluk, hanem a köznép világnézetének alapelemét képezi. Kitűnt ez már azokból is, a miket főntebb a *hid'â* fogalmára nézve mondottunk. És mégis azt látjuk, ha a mohammedán művelődéstörténetet gondolatunkkal átpillantjuk, hogy alig van korszak, melyben új eszme és ezen új eszméhez képest a nép életnézetében bármi kis változás, a társadalomban új intézmény fel ne lépett volna. A traditiót eleinte nem volt szabad írásba foglalni: szóbeli terjesztésre volt az számítva; ¹⁾ és mégis a hűgra utáni IX. évtizedben találkozunk *Málik b. Anasz*-szal, ki a traditió anyagát az egyes mondatok igazolása után egybegyűjti. Ezen igazolása a traditióbeli mondatoknak az egyedüli kritikai eljárás, melylyel az összes mohammedán vallási irodalomban találkozunk. Nem áll egyébben mint megrostálásában azon egyes tekintélyeknek, kiknek száján átfutott az illető mondat elkezdve a prophétától egészen azon tekintélyig, ki a gyűjtéssel foglalkozik (*isznâd*), mely traditiói lánczolatnak aztán annak lazasága vagy folytonossága szerint vagyon különféle authenticitási rangfoka. E rangfok felismerése és alkalmazása képezi a tulajdonképeni hagyományi kritikát.

A traditiók gyűjtése, minthogy azok csak szóbelileg voltak ismerve, nem volt oly könnyű, mint azt első pillantásra gondolnók. *Al-Sa'râni*-nál azt olvassuk, hogy a hagyomány gyűjtésével foglalkozó kegyes emberek néha országot világot bejártak, hogy a hagyomány összes anyagának ismeretére szert tegyenek ²⁾ E nehézségnek két férfiú vetett véget: *al-*

1) *L. Sprenger* *Alajos* dolgozatát: *Über das Traditionswesen bei den Arabern* (Z. d. d. m. Ges. X, köt. 5. lap és kk.)

2) *Mizân al-hakk* (Kairói nyomtatvány) p. 73. Mindazon férfiak nevei, kik a traditió terén kitűntek, életrajzi adatokkal együtt *al-Dahabî* által vannak összeállítva a *Kitâb Tabakât al-huffâz* című munkában, melynek egy lithographirozott kiadásáról a fáradhatlan *Wüstenfeld* gondoskodott (*Liber Classium Virorum, qui Korani et traditionum cognitione excelluerunt* auctore Abu Abdalla Dahabio, in epitomen coegit et continuavit Anonymus. *Göttingae* 1833.)

Buchârî (megh. 256. h.) és *Muszlím* (megh. 261. h.) Nevezetes dolog, miszerint daczára annak, hogy a mohammedán tudósok közvéleménye szerint a hagyományok azon versiói a leghitelesebbek és az isnád tekintetében legközvetlenebb folytonossággal bírók, a melyek a tulajdonképeni Arabia emberei által őriztettek ¹⁾; mégis éppen a nem arab tartományokban és nemzetiségük tekintetében nem arab emberek voltak a *hadíth* tudományának legjelesebb és leghíresebb fejlesztői. Nevezetes egy jelenség, mely nemcsak a mohammedán irodalom ezen ágára nézve áll, hanem egyáltalában véve az összes arab irodalomban, magát a philologiait sem véve ki. észlelhető ²⁾. Így a traditióra nézve különösen azt mondják hogy: »az egész világ tudósai között annak ismeretében négyen tűntek ki leginkább: a *Rejje*-be való *Abû Zará'd*, a *Nisábûrból* származó *Muszlím*, a *szamarkandi Dârimî* és a már neve után is *bocharai* embernek felismerhető *al-Buchârî*. ³⁾ De maga ezen utóbbi is, ki a traditio-tudománynak mind máig első oszlopaként tekintetik, csak Mekkában készülhetett feladatának megoldására. Feladataul azt tűzte ki, hogy az iszlám hívői között megforduló hagyománymondatok közül egybeállítsa a hiteleseket, és mindegyiknek hitelességét a lehetőleg legpontosabb isnád által állapítsa meg. Tudta Buchârî, hogy mily nagy horderejű azon feladat, melynek megoldására készül; mert az olyan munka mint az, melybe fogott, arra volt hivatva, hogy mind dogmatikai mind pedig ritualis tekintetben a Korán után a legelső és legfontosabb tekintélye legyen a hívőknek. Ezen nagy feladata tudatában a kegyes bocharai, mint életrajzának írói tudósitanak, minden egyes hagyománynak leírása előtt »a ritualis mosakodást végezte és két rik'at imádkozott.« Hogy fogalmunk legyen arról, mily körültekintő óvatossággal mérlegelte al-Buchârî a gyűjtött mondatokat, elég legyen fel-
említeni, miszerint a tudomására került 600,000 mondás közül csak 7275-öt nyilvánított hiteleseknek és méltatta arra,

1) *Ibn Chaldûn* (Történelmi munkája I. köt.) a *hiğâzi* traditio módszer helyesség tekintetében a *legderekbabbnak* (amtan) nevezi.

2) *A nemzetiségi kérdés az araboknál* p. 14. k.

3) *Al-Dahabî* IX. nr. 34. p. 42.

hogy könyvében helyet engedjen nekik ¹⁾. Ezért nevezte al-Buchârî munkáját »Gâmi' al-sahih«-nak, azaz: az egészséges (azaz: hitelt érdemlő) traditiók gyűjtőjének. Ez azon munka, melyre a Korán után az orthodox iszlámnak összes vallási praxisa és dogmaticus tartalma támaszkodik. A bûlâki nyomda eszközölte e munkának több ízben kiadását; majd szövegét majd commentárostul adta ki. Mi Európában *Krehl*-nek kiadását (csupán a szövegét) szoktuk használni; ²⁾ fájdalom, e szép kiadás még a befejező negyedik kötetre vár már 6 év óta.

Hasonló czélból és hasonló cím alatt mint *Buchârî* gyűjtötte annak kortársa *Muszlim* is a traditiókat. Mig *Buchârî* a különféle fejezetekben (a *Sahih* tartalomszerinti rovatokra van felosztva) szokta néha ugyanazon egy mondatot ismételve felhozni, addig *Muszlim* kerüli az ismétlést. Egyáltalában véve rendszer tekintetében én mindig rendszerebbnek tapasztaltam *Muszlim*-t mint tekintélyes kor- és szaktársát. Azonkívül *Muszlim* inkább áll fölötté tárgyának és anyagalmazának mint al-Buchârî, a mi onnét is kitünik, hogy ő munkáját egy módszertani és bírálati bevezetéssel nyitja meg, mely igen becses anyagot tartalmaz. Ugy gondolom, hogy igen hasznavehető kutforrása az iszlámmal foglalkozónak azon öt folio kötet, ³⁾ melyek szintén kis gyűjteményünk alkétrészét képezik, és *Muszlim* szövegét egy igen jeles commentárral együtt nyújtják. A commentár szerzője: *Abû Zakarja Jahja al-Navavî* (megh. 676. h.) ⁴⁾ a traditió tudomány körül igen sok érdemet szerzett férfiú, ugyanaz, kinek egy másik munkáját, mely a traditióban előforduló tulajdonneveket biographice tárgyalja, *Wüstenfeld* kezdette kiadni. ⁵⁾ A szóban forgó commentárnál világosabbat és hasznosabbat alig

¹⁾ *Krehl Über den Sahih des Buchârî. Z. d. d. m. Ges. IV: köt. 6. 1* hol a tudós szerző mindent elmond, mi a munkaberendezésre vonatkozik.

²⁾ *Le Recueil des traditions mahométans* par El-Bokhari I—III (Leyde 1862—68.) in 4o.

³⁾ *Kairo* (Castelli kiadása 1284.). Van egy kairóicsinos kiadása a *Muszlim szövegének* is külön 2 kötetben; azonkívül létezik egy *calcuttai* szöveg kiadás is (1265. h.), melyet *Zenker* Bibliotheca orientálisából kifejejtett.

⁴⁾ Életrajzát *Wüstenfeld* írta meg: *Über das Leben und die Schriften des Scheichs Abn Zakarja al-Nawawi, nach handschriftl. Quellen.* Göttingen 1849.

⁵⁾ *The biographical dictionary of illustrious men etc.* Göttingen. 1849. (*tahdib al-asmâ*)

lehet e téren kívánni. Hasznavehető szöveg magyarázatán kívül különösen azon körülmény ad munkájának kiváló fontosságot, hogy minden hagyományról egy külön kis monographiában értekezik, melyben az illető traditio tartalma körül támadt véleménykülönbségeket oly világosan és oly ritka izléssel fejtegeti, hogy e munkát senki sem forgatja haszontalan, ki az iszlám dolgában az egyes kérdéseket történeti úton akarja követni. Az európai tudósra nézve sokkal előnyösebb tanulmány a Navavi commentárja Muszlim gyűjteményéhez, mint a *Kasztalânî-fêle al-Buchârî*hoz. Persze muhammedán tudós előtt így nem szabadna nyilatkoznom, mert ezen emberek oly bálványozó tisztelettel függenek Buchárin, hogy nálánál és commentátorainál hasznosabb szerzőket nem szabad ismerni. Ibn Chaldûn ugyan azt mondja, hogy a mâlikita ritushoz tartozók mindig kiválóbban kedvelték Muszlimot mint al-Buchârít; de én nem találtam mâlikita barátaimon tett tapasztalataim nyomán, hogy ez még mai nap is így volna. De meg kell említeni, hogy mindinkább közeledik a mohammedán theologiai világ a két Sahîh egyenjogosítása felé. Nagy része van ezen jelenségben annak, hogy most már mióta Muszlimot is nyomtatták, azt jobban ismerik és inkább foglalkoznak tanulmányozásával. Ugyanezt tapasztaltam a többi traditio-munkákra nézve is, különösen arra nézve, mely a hagyománygyűjtés irodalmát megnyitja: Mâlik b. Anasz *al-Muvatta*-jára ¹⁾ és egyéb e szakmába vágó könyvekre nézve is. Pontosan észlelhetjük az irodalomban, mennyire hanyagolták el mindezeket *Buchârî* rovására; de ép oly tisztán látjuk, mennyire terjed azok tanulmánya napról napra, mióta a nyomda hozzáférhetőkké tette azokat. És a tanulmány ezen minden kútfőkre kiterjeszkedő bőségét azért regisztráljuk fel öröndetes jeléül az időnek, mert midőn egyrésről a látkört szélesbiti, úgy tán lassan-lassan tudományuk tárgyalásában *történeti érzéket* fog kelteni az iszlám tudósaiban.

Szorosan az irodalom ezen ágához nem tartozik *al-Gazâlî*

¹⁾ Ezen gyűjtemény leginkább csak azon hadîth-részeket tartalmazza, melyek jogtani kérdésekre vonatkoznak. A többi gyűjtemények már túl mentek ezen korláton, és a jogtani s exegetikai traditíomondatokon kívül legtöbb helyet foglal el bennük az erkölcsi és hittani traditio.

nak (megh. 505. h.) »a vallás tudományának felélesztése« című munkája. Én csak azért sorozom e rovatba, mert tán az összes mohammedán irodalom nem mutat fel egy könyvet sem, melyben a traditio oly bő alkalmazásra talál és melyből oly bőséggel lehetne tanulmányozni a mohammedán morált és életnézetet a traditio szempontjából, mint éppen az »*İhjá*«-ból. Mint neve is mutatja, a szerző, ki egyike az iszlám legelső embereinek, általa az elhanyagoltatásnak induló vallási tudományokat akarta felélesztetni ¹⁾. Hogy célját elérte-e, azt nem akarom e helyütt vizsgálni; bővebben kellene akkor szólni az iszlám tudományának állásáról az V. században és kifejléséről a Gazáli után következő időben. Elég a hozzá, hogy az utókor oda nyujtotta a szerzőnek a pálmát, midőn őt nemcsak *Muhjî al-Dîn* »a vallás felélesztőjének« nevezte el, hanem százada legnagyobb embereként a »mugaddid« címmel tisztelte meg emlékét. Daczára ellenségei és irigyei nagy számának, a közhangulat az arab tudósok között oda megy ki, miszerint ha lehetséges volna próphéta még Muhammed után, ki »minden próphéták pecsétje«: úgy okvetlen Gazálî-t kellene mondani ilyennek. ²⁾

Mondom al-Gazálînak sok volt az ellensége, sok mint minden reformátornak. És al-G. a szó legnemesebb értelmében miut újító lépett fel a mohammedán magán- és tudományos életben uralkodó irány ellen, oly irány ellen, mely éppen a mi időnkben is, a mennyire azt mohammedán tudósok között szerzett tapasztalatok után tudom, dívik. Az összes mohammedán tudomány súlypontját t. i. akkor mint most is a fikh practicus részére fektették. A ritualis élet ezerszálu bonyodalmai számára egy minden előrelátható esetet tekintetbe vevő és feldolgozó casuistika által, irányadó szabályokat csinálni ki az írott tekintélyekből: ez az óriás tudomány törpe problémája. Mosakodás, étkezés, imádkozás, sőt tulajdon birtoklás sat. bizonyos Alláh akaratjára visszavezetett elménczkedés fonálán. Gazálî nagy kedélye és gazdag vallásossága eszméket keresett s világnézetet, és csodáljuk-e ha azt hiába akarta találni

¹⁾ Életrajzát megírta Gosche Richard: *Gazálî's Leben und Werke* (Sitzungsberichte der kön. Akad. in Berlin 1858.)

²⁾ L. Goldziher *Zur Charakteristik al-Sujûtis* 6. lap.

a tudósok haszontalan elménczkedéseiben? A mi nem volt meg, azt ő meg akarta teremteni azon hitben, hogy csak a hajdan meglevőt ébreszti új életre, és azért mondja feladatát, a hit-tudomány felélesztésének. Munkája előszavában egy pár szóban mesterileg ecseteli korát, mint oly kort, mely tudományának magaslatát a »fetrá«-ban bámulja és tudósait a kádikban véli feltalálni, azaz oly téren, hol a formalismus ábrándos túlkapásai műveltettek legelső sorban.¹⁾

Nem lehetett szó a fikh eltörléséről, hanem csak bensőtéséről, és mily óriási úttörő szellem kellett ahhoz, hogy ezen külsőleges törvények halmazából egy egységes világnézetet teremtsen ki valaki? De itt segélyére volt al-Gazáfinak a traditió, mely elég elhanyagolt anyagot nyújt e téren, — csak ki kellett hámoznia a ritualismus burkoló hüvelyéből a benne lappangó szellem magvát. Így lett al-Gazáfi minden arab író között legernyedetlenebb művelője a hagyománynak.²⁾ Nem győzhetjük eléggé bámulni ezen nagy szellemi munkát. Mert a szerző feladatának keretébe befogadja a fikh minden egyes fejezetét, és ezen kemény halmazát a megkövesült szellemnek, mintegy sublimálva látjuk kilépni al-Gazáfi mesteri tollából és finom elméjéből. Az egész munka elejére egy fejezetet tűzött a tudományról, melyben elmondja nekünk egész programját és mindazt, mit az iszlám legrégibb tekintélyeinek felhasználásával e téren érez, gondol, vall. E mellett nem használjuk eredmény nélkül az Ihjá-t mint az illető kor művelődése történetének egyik kutfejét. Mert midőn a szerző egy új irány úttörője akart lenni, nem kerülhette ki, hogy minden untalan egy-egy oldaltekintést ne vessen kortársaira és hogy ne ostorozza megfásult életnézetüket. És ezt négy főrészben végezi el, melynek elseje az *'ibádât*-ot azaz a tulajdonképeni vallásbeli istenszolgálatot, másodika a *mu'âmelât* (az élet gyakorlati körülményeit) a másik fele pedig részben a *mungîât* (azaz az erkölcsileg üdvhozó) másrészt a *muhlikât* (azaz erkölcsileg vészhozó) dolgokat tárgyalja.³⁾

¹⁾ *al-Szujût* irt egy munkát, mely kizárólag az Ihjában felhozott alitiókkal foglalkozik: »*tachrig ahâdîtal-ihjá*.«

²⁾ *Ihjâ* I. köt, 4. lap.

³⁾ Átnézete az egész munkának *Flügel* bécsi katalogusában II. köt. 91. lapon található.

A jelenkori iszlámnak még nem lépett fel al-Gazálí-ja. Az iszlámnak egyáltalában megszűnt a productivitása, és a veszedelemtől való menekvése csak attól függ, hogy a történelmileg kebeléből kifejlődött irányok melyikéhez füzendi tovább alakulását. Én úgy láttam, hogy a fikh száraz rendszerében találja üdvösségét.¹⁾

A tradíció után következnek az ugynevezett »fikh«²⁾ vagyis a mohammedánok kánonjoga, a mint az a Koránon és a tradíción alapszik és a mohammedán tudomány legelőkelőbb részét képezi. Magában egyesíti a vallásos épen úgy mint a polgári és fenyítő törvényeket és majdsaknem az összes mohammedánságban gyakorlati érvénynyel bír.

Daczára annak, hogy a fikhnek elméletileg és gyakorlatilag nincsen más forrása mint a *kitáb* (könyv) és a *hadíth* (hagyomány): mégis az iszlám 2. és 3. százada között találkozzunk igen sok pontjára nézve a mohammedán praxisnak, eltérésekkel és szétágazó véleményekkel, melyeknek mindegyike iskolára és követőkre talált. Ezen iskolák vagy jobban mondva *ritusok* között, ámbár bátran mondhatni, hogy e szám nem meríti ki azokat teljesen, a legnevezetesebbek és legtovább fennmaradtak: a) az, mely Abú Hanífa imám (megh. 150. h.) nevéhez füződik, b) ál-Sáfe'í imám ritusa (megh. 204. h.) c) Málík b. Anasz ritusa (megh. 197. h.) d) Ahmed b. al-Hanbal (megh. 241. h.) iskolája³⁾ Ezen négy ritus között, melyeknek megvan a maga geographicus elterjedése, úgy hogy az európai és ázsiai Törökországban a hanifita, Egyiptomban a safiita.

¹⁾ Mind a felemlített traditionális munkák csak a *szunnitáknál* bírnak tekintélyvel és érvénynyel. A *si'iták* megvetik azokat, különösen azért mert ők az *isznádtól* megkövetelik, miszerint a Muhammed családjából való tekintélyre vezetessék vissza, (ahl al-beit), mely föltételt a szunnita tradíció nem köti ki, minthogy neki Muhammed akármelyik *társ* (al-asháb) elég tekintély a tradíció hitelességének dolgában. A *si'itáknak* is még vannak külön tradíció gyűjteményeik, de a melyek szunnita országban igen hozzá férhetlenek. Innét látszik, mily téves eszme azt gondolni, hogy a *si'izmus* minden, a koránon kívül levő tekintélyt, minő a tradíció, megvet.

²⁾ A *fikh* szónak sajátlag bővebb körű fogalom felel meg; a »kánoni törvény« jelentést már oly időben nyerte, midőn a theologia műszókat kovácsolt a maga számára. L. *fikh* szóról *Kasembeg* fejtegetéseit *Journal asiat.* 1850. I. p. 162.

³⁾ A mohammedánok még fel szokták említeni: Szufján al-Tahaurit (megh. 161. h.) és Dáwúd al-Záhirí-t (megh. 270. h.) az *arkán al-sária* (a vallásos törvény oszlopai) között (L. *Journal asiat.* 1860. I. p. 390 kk.)

Éjszakafrikában a malakita ritus uralkodik, mondom ezen négy ritus között az első a legszabadelvűebb és legtoleránsabb, míg a hanbalita ritus legnagyobb rigorositást mutat fel. Hogy mennyire keresi az ember, még a mohammedán is, ha szabad választására bizatik, a kényelmet, és mennyire kerüli azt, a mi akaratának kevesebb önállást és szabadságot biztosít, azt látjuk onnét is, hogy a mohammedán statistika a legtöbb hani-fitáról szól, míg a hanbalismusnak alig arányos viszonyban mutatja képviseltetését. Az Azhar mecset 10.216 tanulója és 321 scheichje közül csak 34 egyén a hambalita, t. i. 4 tanár és 30 tanuló. •

Nem kell azonban hinnünk, hogy ezen négy ritusnak egymáshoz viszonya, olyan mint p. o. a keresztyénség felekezeteinek egymáshoz való elvi állása. Daczára annak, hogy p. o. a hanbaliták és az egyéb ritusok között nagyobb a *dogmatikai* különbség, mint a szunniták és a sí'iták között, a mennyiben a hanbalitáknak istenről való fogalma tökéletesen elüt a többi mohammedánokétól, mégis teljesen egyenjoguaknak tekintik egymást a 4 ritus követői. Az Azhar mecsetben Kairóban, a mohammedán tudománynak e központjában, naponkint a délelőtti órákban ugyanazon időben és ugyanazon teremben tartanak mind a négy ritus tanárai előadást, és az iszlám legelőkelőbb mecseteiben, mind a négy ritusnak megvan a maga imámja és minbarja (szószék.) Soha se történt meg, hogy az egyik ritus a testvér ritusok követőit kizárta volna az igazhitűségből, daczára annak, hogy a polemia köztük soha se szűnt meg. Különösen megtámadtatott Abû Hanífa iskolája, mely az *írás* (Kitáb) s a *traditio* (szunna) mellett még az *analogiának* (Kíász) is adott helyet a törvény kutfői között, mely analogicus módszer igen-igen sok ellenségre talált azok között, kik a válástörvény dolgában semmi engedményt nem akartak tenni az individuum eszejárásának.

De daczára ezen lényeges eltérésnek, soha senkinek eszébe nem jutott az analogicus iskolától megtagadni az üdvözülést. Mily visszautasítólag viseltetett mindig a mohammedán közszellem az e téren támadt intolerans jelenségek ellenében, azt világosan mutatja egy példa, melyet Makkari történelmi munkájából meritek (I. kötet 814. lap a leydeni ki-

adásban). *'Abd al-Vahhâb b. Nasr al-Bâgdâdî*, mâlikita Kâdî, saját ritusának apologiáját írta meg a többi ritusok ellenében. Egy safiita Kâdî Egyiptomban, midőn ezen munka kezeihez jutott, a Nilusba vetette azt. Büntetésül ezen intolerantiájáért, így szól történet írónk, a safiita Kâdî úgy lakolt, hogy midőn Timur Egyiptombajött, ezen intolerans ember fogságba hurczoltatott s az Euphratesbe dobatott. Régibb időben ezen egyenjogúság még az által is nyert kifejezést, hogy, mint pl. Egyiptomban, mind a 4 ritus képviselve volt egy főkâdî által (Kâdî al-Kudât) Nagyon hibás felfogáson alapszik emélfogva, ha mint rendszeren szokás, a 4 ritust »*Felekezeteknek*« »sectáknak« nevezik. A mohammedánok maguk »*medheb*« nek mondják a ritusokat és még a szunna és si'a között sem teszik meg azt a különbséget, melyet mi a »*felekezet*« névvel összekötünk.

Minthogy a mohammedán élet teljes tudományos áthatalása és alapos felfogása nem lehető a nélkül, hogy az ember a mohammedánok jogtörvényeit és vallásos kánonait ne ismerje, és minthogy ezen ismeret csak is a négy ritus okszerű összehasonlítása és kifürkészése útján érhető el, jónak láttam gyűjteményükbe bekebelezni a négy ritus alapkönyveit mindegyikhez egy-egy commentárral. Sok ügyembe bajomba került a hanbalita jogkönyv megszerzése, és bevallom, hogy e nehézség igen sok tanulsággal járt számomra a hanbalismus türelmetlenségének közvetlen tapasztalása által. — Ugyanezen kánonjogi gyűjteményhez tartozik egy három folio kötetből álló munka, mely a jogtani elméletnek casuistikus alkalmazását mutatja be, és a mohammedán tudományos világ által fölötte kedvelt egy gyűjtemény; szerzője Hasan al-Uzgandi al-Ferg'anî (megh. 582. h.) (*Fatâwî Kâdî Khân.*) ¹⁾ Épen azért mert a jogi könyvek összeszerzése alkalmával a ritus összehasonlító tanulmányára akartam tekintettel lenni, nem hagyhattam ki a gyűjteményből egy oly munkát, mely ezen összehasonlítást igen sok szellemmel viszi véghez; és ez: *al-Sa'rânî*nak »az igazság mérlege« czimű munkája. ²⁾ A szer-

¹⁾ Kairo, Sâhin kiadása 1289. 4. kötet in fol. Létezik egy *calcutai* kiadása is *Futavee Qazee Khan* orthe institutes of Aboo Huneefa (1835. 4. köt. 8-d.)

²⁾ *Mizân al-hakk* 2. rész [Bûlâk 1279.]

ző egy nagyhirű képviselője a mohammedán mysticismusnak (mint maga a fönt említett al-Gazáli is). Ezen irányra a mohammedán vallástannak, mindig többé kevésbé farkasszemet nézett és néz még mai napig is a fikh rideg képviselőivel, azokkal, kik az »opus operatum« fölött ezerágu casuisticában töltik el életüket, és egy megfásodott formalismus valamint a ritus előtérbe tolása által elkedélytelenítik az iszlámot.

Al-Sa'rání munkát irt a négy ritus vitás pontjairól és kimutatta, hogy mely pontban találkoznak, daczára szétválásuknak. Nem szenved előttem kétséget, hogy a híres theosoph munkájával nem célzott egyébre mint arra, hogy a ritualis vitákkal és casuisticus elménczkedéssel hagyjon fel végre valahára az iszlám. Ezen törekvése tökéletes öszhangzásban áll a mohammedán, és egyáltalában véve minden mystika törekvéseivel. Nem akarván ezuttal 'a' mohammedán irodalmat felkavarni, csak egy példabeszédet akarok idézni, melyet Damaszkusban arab barátaim szájából akárhányszor hallottam: *hādā 'sūfī lā junkir walā jūfī* azaz: »Ez az ember *sūfī*, nem tagad és nem állít semmit« azaz »neki közönbösek a mi vallási és ritualis distinctióink.« Mellesleg legyen itt megemlítve, hogy a *szabadelvű*, positiv confessiót szorosan nem valló embert, még két névvel szokták illetni, t. i. *először* így: *tabī'i* azaz naturalista és *fajlaszūf* azaz »bölcész« (φιλόσοφος). A keleti köznép épen úgy mint nálunk a gyerekek, szereti ugyanegy szóban a mássalhangzókat megfordított sorban használni (p. o. *gôz* e. h. *zôg-házastárs*, *na'al* e. h. *la'an*-átok sat.) és így a görög φιλόσοφος szájukba *fajlafuszá-szá* változik, mely *fajlafusz* aztán Egyiptomban rettenetes gúnynév, melyet még a felláhok is ily gúnyos értelemben használnak. *Al-Serbînîn*nek különösen a felláhok (ahl al-arjáf) szójarását és szokásait visszatükröztető munkájában többször találtam a *fajlafusz* szónak ily gúnyos értelemben való alkalmazását: körülbelül gazember¹⁾. Még egy névvel szokták a szabad gondolkozásuakat, különösen Syriában megnevezni, mióta a szabadkőművesség ott is házára

¹⁾ *Hazz al-Kuhūf fī sarh kasīdat Abī Sādūf*. Kairó 1274. Ezen kiadáson kívül, mely már tökéletesen elkelt, létezik még belőle egy *Alexandriában* Muhammed Dahja al-Ga'di által készült lithographia. (1289-ből).

talált; t. i. »*farmaszun.*« De a *sûfi* elnevezés ilyenkor mégis a legdivatosabb és itt-ott tökéletesen egybevág az *atheista* fogalommal.

Épen ezért két szempontból érdekes a »*sûfi*« al-Sa'ranî »mérlege«: először, mert bemutatja a ritustan vitapontjait; másodsor, mert észleltetni engedi a mérsékelt *sûfismus* viszonyát a ritualistákhoz.

d) Menjünk át most a philologiai szakmára, vagyis az arab tudomány azon részére, melyet rendesen *adab* név alatt egyesítenek. Adab annyit jelent mint »műveltség« és mint már maga a név mutatja, oly ismereteket jelöl meg, melyek nem annyira az ember lelki üdvét mint társadalmi értékét mozdítják elő. Az »adab« köre nincsen szorosan kijelölve; némelyek tágabbra, mások szűkebbre vonják. De rendesen belefoglalják a tulajdonképeni nyelvészeti ismereteket, az irodalomtörténetnek különösen költészeti részét, a történeti és költött elbeszéléseket, egy szóval azt, a minek a vallással semmi dolga, de szorosan az arab élettel és nyelvvel van összefüggésben. Az arabok lexicographiai irodalma oly tágas, hogy azt egy pár vonásban körülírni alig merném kezdeni.¹⁾ *Al-Sáhîb ibn 'Abbad*, (ki a hигра utáni negyedik században élt,) azt mondja, hogy csupán lexicographiai könyvtára 60 tevetterhet tesz ki.²⁾

És Ibn 'Abbad után még nem szűnt meg az arab tudósok productivitása e téren. Igaz az, hogy a mi ezen irodalomágból fennmaradt és az arabok között elterjedésnek örvendett, az nem tesz ki 60 tevetterhet, sőt egyetlen egy kairói »donkey« azzal kényelmesen is tovavágtathatna. A mi onnan van, hogy ezen gazdag irodalmat kiszorította he-

1) Rövid de elég hiányos átnézetét adja Lane »Über die Lexicographie der arabischen Sprache. Zeitschr. d. d. morgenl. Ges.« III. köt. 90. lap és kk. Igen szép átnézetet, de nem kimerítőt, ad *al-Szujûti* Muzhir czimű munkájában. I. p. 93, kk.

2) Az arab lexicographiai irodalom egyes csoportjait tárgyaltam értekezéseimben, melyek ily czim alatt jelentek meg: »Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern« (a bécsi akadémia közleményeiben) I. II. III. füz. 1870—73.

lyéből két munka, a melyeket, valamint szerzőik is azzal a czéllal irták, hogy elődeiket fölöslegessé és mellőzhetőkké tegyék, úgy tényleg csakugyan ki is szorították helyükből a megelőző lexicographicus egyediratokat és a rendszeres szótári munkákat. E két munka szerzője, az arab lexicographia két oszlopa, távolról sem arab ember; az egyik *al-Gauhari* Fárábból való s szerzője a »*tâg al-luġa wa Sihâh al-'arabijja*« című munkának; a másik mint neve: *al-Firûzâbâdi* mutatja Firûzâbâdból származó, szerzője a »Kâmûsz« azaz »óceán« név alatt ismeretes és török nyelvre is lefordított munkának.¹⁾ Az arabok azt mondják nyelvükről, hogy az »*feneketlen óceán*« és innen van, hogy a szótárszerzők e nézetre alapítják munkáik címét. A fennemlitett *Ibn 'Abbâd* »óceánnak« czimezte (al-muhit) az általa szerkesztett arab lexicont; és az arab nyelv legújabb nemzeti szótárnoka, a libanoni keresztyén *al-Busztânî* két kötetű szótárának ily címet adott, »az óceánok óceánja«²⁾ (tulajdonképen: »a körülvevők körülvevője«; az arab geographok a világtengert *körülvevőnek* mondják, mint-hogy az egész continenst bekeríti) és annak kivonatát így keresztelte: »Egy csepp az óceánból«³⁾. Sőt újabb időben mindenféle szótárt, ha nem vonatkozik is az arab nyelvre, »Kâmusz«-nak hínak, szólván például Kâmusz inglizi, franszâvî, (angol, francia, német óceán azaz szótárról) valamint minden nyelvtant *Agrumjja*- (tulajdonképen *'Agurramijja*)-nak neveznek, ámbár ez eredetileg egy arab elemi nyelvtan neve, melyen kezdik rendesen a nyelvtani oktatást.⁴⁾

A Sihâh és Kâmûszban központosulván az arabok szótári készlete, ezekre terjesztette ki figyelmét a keleti sajtó is, midőn a nemzeti irodalomra fordította gondját. Az elsőt

¹⁾ A mi arab szótáraink is jobbra csak e két alapmunka fordításának nevezhetők; *Golius* fordította *al-'Gauhari*-t; *Freytag* elég izlés-telenül a *Kâmûsz* fordítását adta kivonatban.

²⁾ *Muhît al-muhît*. Beirût 1867—69, 4o. 2 köt.

³⁾ *Kâir al-muhît*. Beirût 1869. 8o. 2 köt.

⁴⁾ Szerzője *Muhammed al-Sanhâg'i* különféle kiadásairól lásd *Zenker Bibliotheca orientalis* I. köt. p. 18 k. és II. k. p. 11.

már 1744-ben akarta fordítva kiadni *Everhardus Scheidius*¹⁾ de az első füzetnél több meg nem jelent. Végre ez előtt kilencz évvel kaptunk belőle egy bülâki teljes kiadást, de a mely fájdalom igen ügyetlenül van eszközölve. Alig képzelhető el egy arab philologiai, különösen szótári munka, kielégítő vocalizáció nélkül, mert az egyes szók és nyelvtani alakok meghatározásánál minden a vocalismustól függ. A bülâki Sihâh azonban teljes hiányában van e kelléknek, úgy hogy szótár dolgokban, megbízható támaszként, alig használható. Annál jobban és többször van kiadva a *Kamusz*. Indiában²⁾ úgy mint Törökországban³⁾ és Egyiptomban sok gondot fordítottak kiadására és feldolgozására. Azon példány, melyet ezuttal az akad. könyvtár számára szereztem meg, a *Castelli féle* nyomdából került ki (uégy folió kötetben) Kairóban teljes vocalizációval, melynek pontossága mellett a corrector neve, a már fent kiemelt Nasr al-Hûrînî-é kezeskedik. Ezen kívül létezik még egy másik kairói kiadása, mely a bülâki államnyomda terméke.

Firûzâbâdî munkája még a Gâuharî-éjét is kiszorította helyéből, nem önkenytelenül, sőt már magának a szerzőnek is feltett szándoka szerint.⁴⁾ Innen következik először már maga az is, hogy a Sihâh szövegeire kevesebb gond fordítottatott, a mit a bülâki nyomtatvány is feltüntet; másodsor, hogy ellenben a vele rivalizáló munka, a *Kamusz*, fölötte szorgalmas gonddal adatott ki, — mint láttuk, több ízben, — magyaráztatott és fordítottatott. A *Kamusz*hoz irt magyarázatok közül itt csak egyet akarok kiemelni, a melyet szótár gyűjteményünk számára megszereztem: *Szejjid Murtada al-Zebidî Tâg al-'arûszfisarh*.

1) Abu Nasri Ismaelis Ebn Hammad Al-Gievharîi Farabiensis purioris sermonis arabici Thesaurus vulgo dictus liber Sehah s. a 1. (Herderovici Gelrorum) Particula I.

2) *Calcuttában* kiadatott *al-Temini* által 1817-ben 2 köt. 4o. az arab szöveg, és 1840ben persa fordítása; azután 1847-ben ismét négy kötetben a szöveg, nem is említve a *bombay-i* és teheráni lithographicus kiadásait.

3) Török fordítása és magyarázása megjelent Konstantinápolyban 3 folió kötetben 1814—18, mely aztán Bülâkban is megjelent 1835-ben nyolc kiadva ugyancsak 3 folió kötetben.

4) L. Goldziher Beiträge etc. II. Zur Gauhariliteratur (1872.)

al-Kâmûsz» című munkáját. Szerzője a múlt század közepe felé egy előadásai által bámulatos feltűnést okozó tudósa volt Kairónak. Ha ezen jelentésem már eddig is nem lépte volna túl az ily dolgokra szálni szokott tért, úgy kiemeltém volna érdekes életrajzának legértékesebb adatait egy nevezetes hasonkoru történész nyomán, kinek munkája igen fontos felvilágosítást nyújt a legujabb idők arab irodalmáról Egyiptomban.¹⁾ Elég lesz itt annyit mondani, hogy ezen commentár tiz vastag foliant fog kitenni, ha kiadatása belesz fejezve. Eddig csak öt kötet jelent meg belőle, a mely öt kötetből megint csak hármát lehetett megszerezni; a másik kettőt semmi áron sem kaphattam meg, ámbár talán egy fél ezer van még belőle raktáron. A minek azonban megvan az oka. Ezelőtt pár évvel Kairóban »chazînet al-ma'ârif« név alatt egy társaság keletkezett az arab irodalomnak terjesztésére. Elnöke e társaságnak valami 'Arifi basa volt, és ezen társulat indította meg a Tâg al-'arûsz 10 kötetes kiadását. Épen midőn az utolsó két kötet adatott ki, a társulat elnöke Konstantinápolyba volt kénytelen szökni — hitelezőinek legiói elől, és minden ingatlan jószágára zár alá tétetvén »a mennyasszony koronája« 4—5. kötete is kénytelen bevárni zár alatt 'Arifi basa visszakerülését. A Kâmûsz Konstantinápolyban kiadott s török nyelven szerkesztett magyarázata, nagyrészt csak copiája a tâg al arûsznak és Lane nagy szótára szerkesztése alkalmával ugyancsak ezen munkát aknáztá ki, de akkoriban még nem létezett belőle nyomtatásban egy betű sem, és a szorgalmas Lane egy kairói mecsetnek kéziratát volt kénytelen használni.²⁾

A szótári és szépirodalmi munkák között átmenetül szolgáljon *Ahmed Efendi Fârisz*nak »Kitâb al-Szâk 'ala al-szâk fî mâ hô al-Fariâk« című munkája, mely ily név alatt is megjelent: »*La vie et les aventures de Fariac, relation de ses voyages avec ses observations critiques sur les Arabes et les autres peuples*«³⁾

A szerző ez idő szerint mohammedán, és Konstantiná-

¹⁾ *al-Gabertî: 'Agâib al-âthâr fî-t-tarâgim w-al-achbâr*. Most csak ritkán található kéziratban; l. v. *Kremer Aegypten* II. kötet 325. lap.

²⁾ L. szótárához irt bevezetésének XVIII. lapját.

³⁾ Páris, (Duprat) 1855.

polyban a »Gavâib« czimű folyóirat szerkesztője, minden jelenleg élő arabok között legügyesebb kezelője anyanyanyelvének, és valamint mint szépirodalmi író, úgy mint nyelvtudós is a legelső helyet foglalja el közöttük. Ő valamennyi arab ember között a legelső, ki a szótáriradalomban a pusztá empiria fölé emelkedett és a gyöknyomozás mélyeibe bocsátkozott.¹⁾ Természetesen nem volt neki iskolája e téren, és minthogy dacára annak, hogy módjában volna az európai nyomozásokat tudomásul venni és módszereket elsajátítani, ő fitymálva és vállvonitva nézi az európai orientalistikát és e fitymalását valódi gyerekes módon nyilvánította munkáinak több helyén. Ezen rossz szokására nézve tökéletes ellentéte vetélytársának a beirûti *Bûsztâninak*, ki munkáibans ziven használja fel azt a jót, a mi az európai tudományból tudomására jut. Egyáltalában véve Ahmed Fârisz véghetetlen ironiát tud kifejezni Európa irányában, melyet jól ismer; Európáról írott munkája²⁾ valóban érdemes, hogy elolvastassék. Azon könyve, mely ez alkalommal fekszik előttünk, *makama* forma dolgozat akar lenni és igen jellemző mutatvány arra nézve, hogy milyen fokon áll a nyelvművészet mai nap a tudós arabok között. Azonkívül igen tanulságos tárháza az arab synonymiának és az egyes lexicologiai megjegyzéseknek. Minden tekintetben méltó arra, hogy nyelvészeti gyűjteményünkben helyet foglaljon és hogy kiegészítse azon kis gyűjteményt, melyet az akad. könyvtár a modern arab tudományos és költészeti irodalomból bir; mert a szerzőnek — persze szempontunkból izléstelen — makamáiból az arab lexicológiának és régiségtannak nem egy gyöngye szedhető ki.

Sehol sem láttam például helyesebb összeállítását és megmagyarázását az arabok közt régi időkől mai napig dívó játékoknak, mulatságoknak, étkeknek sat. mint Fârisz e munkájában.³⁾

Ha bővebben akarnék szólni *Abu-l-Farâg al-Iszfahânî* (megh. 316. h.) »az énekek nagy könyve«⁴⁾ czimű és 20 részből

¹⁾ *Szirr al-lajâl fi-l-Kalb w-al ibdâl* czimű munkában.

²⁾ *Kasf al-muchabba, fi funûn Urûbâ*. (Tânis.)

³⁾ *Fâriák* p. 263—273.

⁴⁾ *Kitâb al-agânî* I—XX. Bülák, 1856.

álló munkájáról, mely gyűjteményükben szintén helyet foglal, és mely a legfontosabb munkák közé tartozik, melyeket a búláki államnyomda világnak bocsátott, úgy egy külön értekekezést kellene szentelnem e tárgynak. E munkát joggal nevezi *von Kremer* »egy kimerithetlen aknának«¹⁾. Mert midőn a szerző az arab költőket egészen az iszlám IV. századáig életrajzilag és munkáik bőséges mutatványaival tárja elénk nemcsak az arab költészeti irodalomtörténetnek nyitja meg egyik kutfejét, hanem a hasonlókorú művelődés történetnek is, melynél gazdagabbat aligha találhatni az arab irodalomban. *Nöldeke* ugyan azt mondja,²⁾ hogy a szerző »minden kritika híjában van; azért sok meseszerűt és balga dolgot hoz fel és nem sokat hajt az idők történeti helyes folyamára. Azonkívül a sííták felé hajol, a mi által kárt szenved történeti hűsége«. De ki kívánhatná a III. század írójától azt, hogy anyagát niebuhri kritikával tárgyalja? Nem elég hasznos dolog volt-e egyáltalában véve ezen anyagot reánk hagyni és megmenteni a feledékenységtől, melynek okvetlen áldozatául esett volna a következő századokban midőn a költészeti és irodalmi érzék helyébe, a pusztán dogmatikus furfangban gyönyörködő speculáció lépett. A mi pedig szerző síismusát illeti, egy legközelebb megjelenendő dolgozatomban lesz alkalmam bebizonyítani, hogy épen ezen tekintetben az ellenkező gyengeséget lehetne inkább szemére hányni az »énekek könyve« szerzőjének. Egy helyen³⁾ nyíltan kimondja, hogy egy sííta költőnek műveit nem akarja reproducálni épen ezeknek irányánál fogva. Ez csak nem *'sīiticus* részrehajlás!

De épen e nagyszerű munkában látjuk másrésről, hogy mennyire kárára van az európai tudománynak azon körülmény, hogy nincs összefüggésben a keletnek és különösen Kairónak typographicus tevékenységével. Daczára annak, hogy pár év óta ki van adva »az énekek könyve«, alig van láttatja e munkának az európai búvárlatokban, ámbár az európai kézira-

¹⁾ *Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams* (Leipzig 1873.) a XIV. lapon.

²⁾ *Geschichte des Qoran's* XVIII. 1.

³⁾ *Agānī* VII. köt.

tokból is már régóta figyelmessé lettek a belőle kiaknázható kincsekre.¹⁾

Az »'Antar« könyvéről, mely 32 részben szintén egyjteményhez van csatolva²⁾, csak röviden kell szólnom, mert egy más alkalommal ugyan e helyen kimerítőbben mutathattam rá.³⁾ Most csak annyit, hogy a keleten két kiadása vetélkedik ez idő szerint egymással: a *kairói* és a *beirûti*. A kettő közötti különbségre nézve egy jellemző mondását akarom ide jegyezni egy *Habîb 'Garzûzî* nevű alexandriai irodalmárnak, ki egyszersmind a beiruti könyvek Egyiptomban való terjesztésével is foglalkozik. »Csodálom — így szól hozzám — miképen mondhatod, hogy a kairói 'Antar hasznavehetőbb beirûti társánál! Hiszen a boldogult Seich Násif, ki a beirûti kiadására ügyelt, mindent kihagyatott belőle, a hol mohammedánok a keresztyénség vallóiról tisztességtelen módon szólnak, úgy hogy általa az Antar remek regényét az európaiak jobban izlelhetik, mint a kairói kiadásból, hol minden megmaradt úgy a mint a szitkozódó mohammedánok megírták.« Természetesen nem értethettem meg 'Garzûzival, hogy mi más szemmel nézzük Antart mint a libanoni maroniták és hogy szemünkben épen a meg nem nyirbált kiadás livebben tükrözteti vissza azon körök szellemét, melyet épen az ilyen irodalomtermékekből akarunk tanulmányozni!

E rovat alatt végre még egy más igen nevezetes munkáról kell szólnom, mely a philologiai gyűjteménynek egy részét képezi: egy két kötetes quartmunkáról ezen czim alatt »a példabeszédek könyve« *al-Meidânî*től¹⁾. Előre kell bocsátanom ezen munka jellemzésének, hogy az a mit az arabban *mathal*-, a héberben *másál*-nak neveznek, inkább *példabeszéd* mintsem *közmondás*. A mathalnak tudniillik az a jellemző sajátsága, és a nélkül nem is mathal, hogy nem úgy mint a közmondás egy általános, a tapasztalatból levont igazságot mond ki, mely

¹⁾ Kiadását latin fordítással együtt valamikor *Rosegarten* kezdeményezte; de összesen csak egy füzet jelent meg belőle (*Ali Ispahanensis liber cantilenarum magnus* Tom. I. Gripeswaldiae 1840.)

²⁾ *Kissat 'Antar* I—XXXII. Kairó (Sáhîn 1286.)

³⁾ *Nemzetiségi kérdés*, p. 38.

⁴⁾ *Amthâl al-'arab* 2. köt. inq. Búlâk 1284.

aztán egyes előadandó esetekre alkalmazandó; az ilyen mondas nem a valóságos semiticus mathal, daczára annak, hogy épen ezen alakjában van képviselve egy Ó. T. könyvben, melyet hibásan »Salamon másál«jainak neveztek el. A valódi mathal egy concret esetből indul ki, melynek bizonyos tanulsága van, vagy mely bizonyos mondásra adott alkalmat, mely tanulság vagy mondás aztán a későbbben előadandó rokon esetekre alkalmaztatik.¹⁾ Ily értelemben mondja gyakran a biblicus író »lesztek másál«lá, azaz a ti eseteteket másál-ként fogják használni a későbbi korok; valamint a korán is ily értelemben mondja igen sokszor: *reájuk mathal veretik* azaz, valamint a pénz egy régi minta szerint veretik²⁾ ضرب úgy a mathal is ilyminta régi időből a későbbi korok számára. Maradjunk most különösen az arab mathal mellett. Ennek legnagyobb része főképen az iszlám előtti idő híres történeteiből van levonva és azokra szokott vonatkozni, úgy hogy nem ritka ily egybeállítás: »a példabeszédek és az arabok történetei s csatanapjai«³⁾. De nem csak történeti események szolgálnak a mathal alapjául, hanem sokszor egészen magánjellegű történetek. Világos, hogy nem lényegtelen dolog, a mathal kutatóira nézve, ezen példabeszédek mindegyike számára, melyeket a köznép készpénz gyanánt forgat tekintet nélkül eredetére és jelentésére, megtudni azon eredeti vonatkozást, mely neki alapul szolgál és melynek ismerete nélkül az egész példabeszéd elveszti jelentőségét és életét. Hogy egy példát idézzek: van az arabnak egy mathalja: »haragudhatott reád a te néped, de nem haragudhatik reád a hold. Ez a mathal igen homályos volna, ha nem tudnók azon vonatkozást, mely neki eredetét kölcsönözte. A Tha'labá törzs emberei t. i. az iszlám előtt egyszer egymás között a fölött vitatkoztak: vajon a hónap 14-kén a hold a nap felkelte előtt tűnik-e el, vagy csak akkor,

¹⁾ A *mathal* lényege tüzetesen ki van fejtve *Ibn al Athír al-Gazart* iránytani munkájában *Al-Mathal al-szâir fi âdâb al-Kâtib wal-sâ'ir*. Bûlák 1282. p. 13—14.

²⁾ *Petrarcha* is ily értelemben mondja: Ma ben veggì 'hor si come al popol tutto *Favola fui gran tempo* . . .

³⁾ *Amthâl al 'arab wa-ajjâmuhum*.

mikor a nap már feltűnt a láthatáron. Elmentek egy közösen választott emberhez, ki a vitakérdést eldöntendő legyen. Midőn nála megérkeztek, az egyik párt szószólója így szól a bíróhoz: Uram, az én népem közül az ellenfél haragszik reám és ellent mond annak, a mit a holdról állítottam. Erre a bíró »haragudhatik — ugymond — néped, de a hold bizony nem haragudhatik reád.« Ez a példabeszéd alapja, és mindenkor alkalmazták, ha valaki látni való dolgokat akar tagadni. De ha már most valaki a történetkét nem ismeri, hiába akarja megérteni a példabeszédet. Igen nagy szolgálatot tett tehát al-Meidáni mind az araboknak mind nekünk, kik irodalmukkal és régiségeikkel foglalkozunk, midőn azon könyvben, melynek jellemzésével foglalkozunk, a példabeszédeket összegyűjté és mindegyiknek vonatkozását és eredetét megmagyarázá. Ő nem volt az egyetlen példabeszédgyűjtő és magyarázó; csak-hogy az ő könyve lett híressé és leginkább használttá, mert a mellett, hogy gyűjteménye igen gazdag és kimerítő, — több mint 6000 példabeszédet tartalmaz, és magyarázatai találók és hitelesek: munkája az alphabeticus elrendezésnél fogva könnyen is kezelhető. Kiszorította még a híres philolog *al-Zamachsari* (megh. 538. h.), különben kortársa, hasontartalmu munkáját, mely nem oly gazdag, ámbár szintén alphabeticus rendű.¹⁾ Nem csoda, ha kisebb és nem alphabet, hanem tárgyak szerinti elrendezésű gyűjtemények nem birtak al-Meidáni szép munkája mellett lábra kapni²⁾. Azért Európában is az orientalisták figyelme már régóta al-Meidáni munkája felé fordult³⁾. Különösen *Schultens*, a halhatatlan hollandi tudós, ki *al-Zamachsari*ből is kivonatolt egyet mást (»*Anthologia sententiarum arabicarum cum scholiis Zamachsjarii*.« Lugd. Batav. 1773.), két speciment készített al-Meidáni könyvéből, melyeknek másodika csak a nagy tudós halála után jelent meg⁴⁾; a lipcsei *Rosenmüller* 1796-ban, a boroszlói *Habicht* 1826-ban

¹⁾ *Zenker* I. c. nr. 412—13.

²⁾ L. Flügel *Handschriften der Wiener Hofbibliothek* I. k. p. 300 nr. 383.

³⁾ Ily tárgyi rendben vannak elrendezve a példabeszédek *al-Chuzamí* gyűjteményében, melyet *Bertheau* adott ki (Göttingen 1836.)

⁴⁾ Lásd az irodalmat *Zenker* *Bibliotheca orientalis* I. p. 50—53.

és a mi honfitársunk *Dombay Ferencz* 1805-ben foglalkoztak al-Meidánî feldolgozásával. A teljes gyűjtemény csak *Freytag* által letesítettett: »*Arabum proverbia, vocalibus instruxit latine vertit, commentario illustravit et sumtibus suis edidit*« (Bonnae 1838—42.) 3 kötetben. E munka Meidánî példabeszédeit szövegben és fordításban teljesen közli ugyan, de úgy hogy commentárként al-Meidánî magvas arabs nyelve helyett a bonni professor ismert konyhalatinismusával kell beelégedni, mely nem is adja vissza mindig pontosan és kielégítően al-Meidánî világosnál világosabb magyarázatait. Minden tekintetben jobban használható ezen búlakî kiadmány, mint a már amugy is alig kapható bonni. Megjegyzem, hogy al-Meidánî az államnyomda legelső korszakából való és egyike azon kevés jóra való termékeknek, melyeket ezen nyomda legelső idejében előhozott.

d) A történeti irodalom állásáról és fejlődéséről az arab irodalomban nem kell itt bőven szólnom, mert csak ismétlésébe kellene bocsátkoznom annak, a mit más helyütt ugyan csak anyanyelvemen kifejtettem¹⁾ Itten csak annyit akarok újból kiemelni, hogy az arab irodalomban a történetírásnak, mely úgy mint minden népnél a chronikus előadással kezdődött, megvan a maga *kritikai* és *oknyomozó* korszaka is. A történelem kritikai irányát legelőször kezdette meg valami *Ibn al Tiktika* »al-Fachrî« című történetkönyvében, mely éppen irányánál fogva nem igen kedveltetvén az arabok által, elnyomatott, úgy hogy azt a szó legszorosabb értelmében fel kellett fedezni azon egyetlen párisi kéziratban, a melyben ezen szellemteljes történelmi munka fennmaradt és melyből azt *Ahlwardt* kiadta²⁾. A kritikai irányhoz tartozik némiképen *Al-Makkari* is, ki Andalusia történetét, azaz Spanyolország maur korszakát dolgozta fel egy terjedelmes történelmi munkában, melynek éppen a kritikai irányra nézve igen sokat árt költői és az üres de csengő phrázisok mértékfölötti használatára igen hajlandó irálya³⁾. Mindkét munka meg

¹⁾ Ballagi Tudom. Szemléje 1872. folyamában »A történettudomány állása az arab irodalomban« 2. cikkben.

²⁾ Gotha 1890.

³⁾ Kétszer van kiadva: *Búlak* 1279. (4. köt. in. fol.) és *Leyden* 1855.—60. 5. köt. in qu.

van könyvtárunkban. Igen alkalmas kiegészítése tehát ezen kis arab történelmi gyűjteménynök azon nagy nyolcz kötetű munka, melynek szerzőjét méltán nevezik az »*arab Montesquieu-nek*«. És ez nem túlzás. Mert a ki elolvassa *Ibn Chaldún*nak (ez a mi irónk neve) »*Prolegomena historica*«-ját, a mire most egy francia fordítás is kínálkozik³⁾, az kétségkívül azon ítéllettel fogja félretenni e nevezetes kötetet, hogy a szerző bámulatos szellemi röpttel föléje emelkedett a történelem anyagának és az egész emberiség történetét cultur-bölcselmi eszmékből akarván construálni, összes korszakának, melyben élt — XIV. század — gondolkodási körét és rendszerét túlhaladta. Ő volt a legelső és legutolsó nagy tekintélyű muhammedán ember — ne felejtjük hogy főkádi volt — ki midőn a csodaszerű hagyományokat és a természetellenes dolgokról szóló híreket, egyenesen mint a történelemben nem tartozókat declarálja, oly lépést tett meg, melyről itt Európában ugyanazon időben a történetírás nem álmadozott. Természetesen más mértékei is vannak arab szerzőnknek a természetszerű és természetellenes dolgok számára mint nekünk; szerinte a boszorkányságnak van valami lényege sat. De nem volt-e egy főkádi részéről nagy lépés a XIV. században, hogy midőn a traditio kritikájáról szól, első rendbeli kritérionnak állítja a *belső valószínűséget* és nem elégszik meg azzal, a mi elődei lelkiismeretét a traditio tekintetében megnyugtatta: hogy t. i. a traditio láncolata elég közvetlenül és szakadatlanul menjen vissza a próphétáig és hogy a láncolatban szereplő személyek eléggé istenfélők és hitelesek legyenek? De másrészről elég igazhitű mohammedán volta arra, hogy a prophetismus dogmatikai felfogását ne bolygassa és az akkoriban divó görög bölcsészetet mint a vallás tételeinek egyenes ellentétét, ártalmasnak mondja¹⁾

Igen érdemes dolog volna egy oly jeles irónak, minő Ibn Khaldún, irói s bölcsészi jellemét és irányát tüzetesen körvonalozni; és ezen irodalomág sajnos elhanyagoltatása mellett tanuskodik, hogy ezen munkát még alig végezte va-

¹⁾ *Prolegomènes d'Ibn Khaldoun* trad. par M. de Slane (Páris 1863.

²⁾ *Mukaddimá* ed. Quatremère. Not. et. Extr. XVIII. p. 210. kk és p. 220.

laki, ha eltekintünk egy olasz nyelven író Svéd gyenge kísérelététől¹⁾). Különösen két dolog az, mely nem annyira a szerző irányára, mint inkább munkájának kiterjedésére vonatkozik, és melyben Ibn Chaldún szintén túllépett az addigi arab történetírás szokott korlátaiban. Ibn Ch. *először* is a mennyire hatalmában volt »világtörténetet« kivánt nyújtani, és ha ez kutatóinak vagy inkább nyelvismereiteinek elégtelensége folytán nem sikerült is neki, de mégis bátran állithatjuk, hogy oly bő körre előtte arab történész nem terjeszkedett; *másodszor* szolgálatot akart tenni tágasb értelemben vett hazájának, Afrikának, midőn ő kezdette meg legelőször lakóinak ethnographiáját. Ibn Chaldún tudniillik daczára annak, hogy arab származásának és nemzetiségének teljes öntudata élt lelkében (büszkén bizonyítja származását Délarabiából)²⁾; mégis elég történeti érzékkel birt oly törzseknek historiai méltatása iránt, minők a *berberek*, kik szülővárosa körül és a délibb Afrikában akkor még nagy számmal voltak elterjedve. És valóban bámulatos körülménységgel találjuk a berberk ethnographiai és politikai történetét szerzőnknel, ki majd csak nem egyetlen kútfő maradt az afrikai történet e terén.³⁾

Jellemző végre szerzőnk tárgyalására nézve, hogy a történelem keretébe belevonja a művészet- és irodalom történetét valamint a hadászatot is; az építészetre vonatkozó részletet *Coquebert de Montbret* ismertette legelőször 1827-ben; az írás fejlődésére vonatkozó fejtegetéseit egy névtelen olasz (Róma 1820, *Articolo di Aben Calidano sull'antica e varia arte di scrivere appresso gli Arabi*). Az arab irodalom és tudomány története még nincsen tágasb köröknek bemutatva; kár hogy Slane e részletre, ámbár szintén a »Prolegomènes«-ben foglal helyet, nem terjesztette ki fordítását.

¹⁾ Gräberg di Hemsö *Not. int. alla famosa opera istor. d'Ibnu Kaldun* Firenze 1834.

²⁾ Önéletrajzában, melynek eredetije teljes történelmi munkája VIII. kötetének végén, fordítása pedig *Slane* munkájának elején található igen pontos genealogiai táblázatot nyújt.

³⁾ A munka ezen része *Slane* által francziára is le van fordítva. *Histoire des Berbers et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale* 3 kötet Algier 1852—26. Ezen részlet szövegét is kiadta *Slane* 2 kötetben (ugyanott 1847—51.)

A mi különösen bûlaki kiadását illeti¹⁾ e jeles történelmi munkának, különösen rajta lehet constatálni ezen kiadványok egy fölötte háborgató és az olvasót igen kellemtelenül érintő hibáját. A keleti kiadványok t. i. nem úgy mint azok, melyek itt Európában keletkeznek, a munkából létező több codex kritikai egybevetése által megállapított szöveget tüntetnek fel, hanem rendesen egy véletlenül magát előadó kéziratnak legjobb esetben elég hű másai, melyeken aztán ha a corrector elég ügyes, marginalis hozzászvetésekkel lendit. De a kéziratokban különösen, a későbbkori és az autograph-tól már igen távol állókban, igen gyakori a lacuna. Ily esetben a bûlaki kiadványok üres tért mutatnak fel, a mi leginkább tulajdonneveknél gyakori, a midőn valamely író nem tudta igen kiokoskodni az előtte fekvő idegen hangzásu tulajdonnév valóságos olvasási módját. Különösen a berber és egyéb az arabra nézve idegen tulajdonneveknél fordult az elő elég gyakran, esetünkben annál is gyakrabban, mert az Ibn Chaldûn legjobb alapcodexei az ugynevezett magrebîn írással vannak írva, a szerző afrikai ember lévén, a mely írmódban nem minden masriki leiró jártas. A bûlaki Ibn Chaldûn alkalmasint ily masrikî írásu másodlagos codexnek mása, és innen van, hogy minden untalan egy lacunával találkozunk, oly marginalis megjegyzéssel, hogy »*bajâd fi-l-asl*« azaz: »fehérség az eredetiben«; a lacuna által származótt üres tér *fehér* lévén, az arabok azt »fehérségnek« nevezik. Kár, hogy ezen horror vacui minden hiánya épen ezen nevezetes munkát sujtotta inkább mint minden egyéb bûlaki nyomtatványt.

Ibn Chaldûn munkáját a török irodalom is birja fordításban; még pedig a teljes munka török fordítása (Gevdet Efenditől) Konstantinápolyban látott napvilágot. Azonkívül külön le van fordítva a *Prolegomena* egy folió kötetben, mely Kairóban Castellinél jelent meg. Én azért emelem ki ezen körülményt, mert az utóbbi könyv mint Konstantinápolyban nyomtatottat mutatja be magát, a mit — mint magának a kiadó szájából hallottam — csak azért tett, mert a Konstan-

¹⁾ 7 oct. köt. és egy pótkötet (1284.)

²⁾ A szép leydeni codex is magrebîn írású. V. ö. *Nemzetiségi kérdés* p. 45.

tinápolyban nyomtatott *török* könyvnek mindig jobb a keletje mint annak, mely Egyiptomban jelenik meg. Együttal megtudtam ez alkalommal, hogy a keleti könyvek nagy részéhez ugyanazon kétely fér a nyomtatási helyt illető datumra nézve. Ilyenkor a típusokat ismerő azonnal ráismer a hazug nyomdadatumra.

Az arab íróknak rendesen van egy nagy hibája és ez azon jelenség, hogy az előszóban vagy bevezetésben többet szoktak ígérni, mint a mennyit az ember a munkában magában kap. Igen sok csalódásnak teszi ki ez az embert. Hányszor esett meg rajtam ifjukorom azon részében, midőn majd csak nem kizárólag az arab kéziratoknak szenteltem napjaimat, hogy valamely nagyhangú bevezetés mint valami lidércz fény csalt tova és hogy mohón neki menvén a sokat ígérő munka tulajdonképi tartalmának, csalódással végeztem be a molyette codex át fürkészését. Maga Ibn Chaldûn is munkájának azon részében, hol már valóságos concret történelmet nyújt, messze hátramarad a mögött, a mit a bevezető kötet után várna az ember. Csakhogy Ibn Chaldûn ezen hátramaradottsága mellett nagyban túlszárnyalja mégis összes történelmi irodalmát nemzetének, és eltekintve ettől, nála a csalódás keserű pillanatait egy vastag kötet, melynek tanulmányozása a szép eszmék egész árjába sodorja az embert, előzi meg.

Másképen van ez egy másik történelmi munkával, mely jelenleg szintén könyvtárunkba van bekebelezve és mely »a tökéletesnek« nevezí magát¹⁾ A bulaki nyomda legeslegújabb termékei közé tartozik; épen akkor került ki a sajtó alól, midőn magam is Kairóban időztem e jelen év február havában. Ez azon munka, melyről fennebb azt mondtam, miszerint margója még három más kisebb történelmi munkát nyújt: *Alkaramâni*, *Ibn Sihnâ*, és *al-'Utbi* könyveit. Ezuttal csak a főmunkáról szólok, melynek több kötetét, már ezelőtt *Tornberg* tette közzé »*Chronicon Ibn al-Athîri*« czim alatt Leydenben. *Dr. Socin* a Zeitschrift der Deutschen morgenländ. Gesellschaft XXVII. kötetében (1873.) p. 154. közölt egy levelében azt mondja: »Hiebei sei bemerkt, dass gegenwärtig *Ibn al-Athîr in Bulak nachgedruckt* wird und zwar

¹⁾ *al-Kâmil* 12 rész in qu. Bûlak 1290.

vollständig von Anfang an.» Alig igazolt ez a »*Nachdruck*« gyanu. Az utánnyomtatás a keleti törvények által ugyan nincsen megtiltva; nagyban is élnek az üzérkedő nyomdászok ezen törvénykezési hézaggal. Magam szememmel láttam Beirutban az ugynevezett *matba'at al-ma'arif*(a tudományok nyomdája)ban, mikép szedik a commentált Haririt sans gène a bulaki kiadvány szerint ámbár a nyomda tudós tulajdonosának(ál-Busztáni-nak) módjában volna legalább is valamit ex suis hozzátenni. De az Ibn al-Athîr esetében nem tapasztaltam igazoltnak Socin ur könnyedén kimondott ítéletét. Hogyan is lehetne utánnyomtatni egészen egy oly nagy munkát, mely *teljesen* csak ezen feltett *Nachdruck* alkalmával jelenik meg *legelőször*? Kár a szegény arabsokról mindenekelőtt azt tenni fel, hogy gazemberek. Pedig nagyon lelkiismeretes egy nátió ez az arab!

Igaza van ugyan *Tornbergnek*, ha a szóban forgó munka számára a »*Chronicon*« elnevezést választotta; de midőn a munka jellemzésébe fogunk, meg kell említenünk, hogy a VII. században író szerzőnk egy lépéssel kiemelkedik a »*Chronicon*« rendes kerékvágásából. Ő egy oly történelmi eseményt, melynek fejlődő lefolyása több évet vesz igénybe, nem szakítja széjjel a chronikák módjára, hanem összhangzatos összefüggésben tárgyalja. Látszik, hogy irányadó mértéke már nem az évek egymásután következőzése, hanem a történelmi anyag, maga az esemény. Históriáját a 629. évig viszi; tovább vitte volna, ha a halál utól nem éri. Az arab történészek nagy tömegének, már t. i. annak, a mely nem érte el egy *Al-makkari* vagy *Ibn Chaldûn* magas álláspontját, nincsen előre kiszabott kerete; nem bizonyos kor vagy nemzet vagy mozgalom történetét írja meg, hanem legombolyítja a világ sorának fonalát egészen azon esztendeig a meddig épen eljut. Ezen tekintetben érdekes könyvünk egy marginalis szerzőjének előszava, a melyben, midőn munkája felosztását tárja az olvasó elé, azt mondja: »a második szakasz kezdődik Muhammed születésénél és terjedni fog addig a meddig a hatalmas Alláh akarja.« A történelmi írónak tehát nehezen van midőn munkájához fog, bizonyos kike-rekített terve, hanem ír a meddig épen tentája, tolla vagy szusza bírja, a nélkül, hogy a munka korábbi vagy későbbi befejezése annak tökélyességét csorbitaná.

Azt a kis lépést a mit Ibn al-Athir a chronisticus módszer megszokott rendjén túl tett, teljes öntudattal tette, mert maga is kimondja bevezetésében, hogy általa haladást akar jelezni a történelmi előadás modorában. De van még egy pár ezzel összefüggő pont, melyek tekintetében az ő munkája haladást mutat fel. Legelőször karolta fel ő az egész iszlám területét egyenletesen mint a történeti előadás anyagát. Ő ezt maga is nyíltan megmondja: »Elődei igen egyoldalulag tárgyalták anyagukat. Az iszlám keleti részén élő történetirő rendesen elhanyagolta a magrebet és megfordítva«¹⁾ Ibn al-Athir egyenlően karolja fel az egész iszlám történetét, úgy hogy elmondhatjuk, miszerint ezen tekintetben megérdemli munkája azon nevet, melyet szerzője neki adott t. i. al-Kámil: a tökéletes. Különösen az iszlám területének közép ázsiai része az, melynek történeteit nála kellő körülményességgel találjuk, a mely tekintetben egyéb kútfők rendesen cserbe hagynak, különösen Syriával s Egyiptommal foglalkozván. Nevezetes még az is, hogy nála találjuk legelőször a bibliai történet hű feldolgozását, a mely még a tulajdonneveket is az eredetivel megegyezőleg mutatja fel²⁾ és ment azon nevetséges félreértésektől, a melyektől *Masz'ûdi* és társai hemzsegnek.

De nem találjuk az egész munkában nyomát azon magasabb történeti felfogásnak, a melyeta szerző bevezetésében oly nagyon hangsúlyoz. Polemizál ottan t. i. azok ellen, kik a történelem értékét kicsinylik és elősorolja ezen tudományág hasznát és fontosságát. Szavai élénken emlékeztetnek a fenttemlített *Ibn al-Tiktika* bevezető fejtegetésére és van okom feltenni, hogy a szerző ismerte ezen író, ámbár nem említi. De ezen elhanyagolt történész egy tanácsát nem akarta soha sem elsajátítani a mohammedán világ és erről Ibn al-Athir sem szól: *a történelem behozatalát az iskolába*. Al-Fachriban találjuk ezen eszmét az arab irodalomban legelőször és legutószor hangsúlyozva; neki egyedül volt meg az a bátorsága,

¹⁾ Wal-sarki minhum Kad achalla bi-dikr achbár al-garb walgarbi kad ahmal ahvâl al-sark.

²⁾ Csak az egy Ibn Kuteiba tesz kivételt; ez Kitáb al-ma'ârif című történelmi munkájában, (melyet Wüstenfeld adott ki) azt mutatja, hogy ismerte az Ó. T. történetkönyveket.

hogy hasznosabbnak állítsa a gyermeki szellem számára a historiai oktatást mint Hariri szóművészetét és phrázisainak csöörtetését.¹⁾

Mig a fennebb jellemzett két író egyike világtörténelmet a másik iszlámtörténetet nyújt, addig a jeles *al-Makrizi* azon könyvében, a mely ezuttal szintén gyűjteményük egy részét képezi²⁾ mint *monographus* lép fel Egyiptomot illetőleg. Mindaz, a mit eddig a mohammedán Egyiptomról irtak, '*Abd al-Latifon* kívül, *al-Makrizire* megy vissza mint első rendű kútforrás. De alig találhatni a világirodalomban egy kimerítőbb és körülményesebb kútforrást, mint ezen munkát. Azért mondom »kútforrás«, mert *al-Makrizi* 2 folió kötete magában véve egy egész bibliotheca. Nemcsak történetet nyújt, de ethnographiát topographiát, történeti földrajzot, culturtanulmányt és mindazt mi az iszlámiicus Egyiptom történetirőjára nézve fontos. Nem volt alapítása óta Kairónak egy mecsetje, egyháza vagy zsinagógája, melynek története nem volna meg e munkában; nem könyvtára, iskolája, kórháza, fürdője, mulatóhelye, melyről számot ne adna; utcák, piacok, közterek, halmok, sat. mind oly lelkiismeretes pontossággal, és oly kimerítő sokoldalúsággal vannak itt ismertetve, hogy bámulva nézzük azon fáradhatatlan szorgalom gyümölcseit, melyet a szerző e munkába belefektetett. Jól mondja egy újabb arab kritikus, hogy *Makrizi* tulajdonképen inventáriuma Egyiptomnak és szívesen bocsátjuk meg a történeti rész chronisticus szárazságát, ha oda tekintünk azon óriási ethnographiai és művelődés történeti anyaghalmazra, melyet oly izléssel nyújt elénk. Különösen a koptok szokásait és történetét sehol egyébütt nem tanulmányozhatjukoly jól mint e munkában, és hogy mily kútforrásként szolgál a mameluk korszakra nézve minden tekintetben, azt látjuk »*Quatremère, Histoire des Sultans Mameluks*« című dolgozatából, mely nyilván nem egyéb mint *al-Makrizi*nek jegyzetekkel ellátott fordítása. Ezen szerző a történelem oly pontjaira fektet súlyt, melyet egyéb arab historicusok nem igen szoktak figyelemre méltatni; így pl. a közigazgatás rendsze-

¹⁾ *al-Fachrî* p. IV. (Ahlwardt kiadása.)

²⁾ *Kitâb al-mawâ'iz u-al-i'tibâr bi-dikri-l-chitâ wal âthâr*. 2. kötn. fol. Bulák 1270.

rére, a hivatalok fejlődésére, az oktatásügyre, egészségügyresat, és nem csoda, hogy e munka már az »elfogyottak« sorában szerepel Egyiptomban, hol ezen dolgozat kettős fontossággal bír.

Az arabok más részt a történelem körét (*al-táríh*) sokkal tágabbra terjesztik, mint azt saját fogalmaink szerint megszoktuk. Ne tessék tehát csodálni, ha a történelmi munkák sorát és ezen jelentésemet általában egy *zoologiai szótárral* zárom be, mely az arab tudományfelosztás szerint még a »történelem« rovatába tartozik. *Al-Damíri* t. i. az arabok számára irt egy szótári munkát mindazon állatokról, melyek régi költőszetükben, a traditióban sat. meg vannak nevezve. Ezen szótár rendszerén túl azonban majdnem minden cikkben oly dús kitérések vannak a történet terére, hogy ezen nevezetes munka, melynek czíme »*az állatok élete*« méltán tekintetik történelmi kútfőnek, annál is inkább, mert rengeteg sok már elveszett munkákból közöl történelmi tartalmu kivonatokat; a mohammedán történetírók azért is igen sok adatot kölcsönöznek egyenesen Damiritól. Hogy fogalma legyen az olvasónak a szerző széles excursióinak minőségéről, p. o. csak azt az egy körülményt említem, hogy ezen állattani szótárban helyet foglal a chalifátus története is mint az »*inszán*« ember-ről szóló cikknek egy intermezzója. Azonkívül fontos és hasznavehető al-Damiri munkája különösen még azért is, mert minden cikkének folyamában elmondja, hogy mit találhatni a traditióban, a költőkben, szépirodalmárok munkáiban, a tárgyalt állatot illetőleg; fontos különösen még a *cultur történetre* nézve is, mert minden cikkben ott találjuk azon babonás hiedelmek példák által felvilágosított sorozatát, melyek egyes állatokhoz fűződnek. És ez egy oly irodalomban mely encyklopaedicus segédforrásokban még oly szegény mint az arab, igen ajánlatos egy körülmény.

Bezárom e jelentésemet egy utólagos megjegyzéssel és egy óhajjal. Utólagos megjegyzésem az, hogy e jelentésem nem terjed ki az egyes rovatokba való apróbb könyvekre; óhajom, hogy e gyűjtemény minél dúsabban gyarapodnék és hogy mennél több hasznot hajtson a hazán belül azon tudomány-nak, melybe tartozik.

¹⁾ *Haját al-hajván* Bálák (2. köt. in fol.) 1274—5.